

HƏYAT BİLGİSİ

Dərslik

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LAYIHƏ

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

NÜŞABƏ MƏMMƏDOVA
KÖNÜL MAHMUDOVA
SEVİL BƏHRƏMOVA

Ümumtəhsil məktəblərinin **5**-ci sinfi üçün

HƏYAT BİLGİSİ

fənni üzrə

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAYİHƏ

ŞƏRQ-QƏRB

MÜNDƏRİCAT

Cəmiyyət — bu bizik

- **Mövzu 1.** Hər şey ünsiyyətdən başlayır 8
- **Mövzu 2.** Ailə kiçik cəmiyyətdir 12
- **Mövzu 3.** Mən də bir qrupdayam 15
- **Mövzu 4.** Xalqlar 18
- **Mövzu 5.** Dövlət və dövlətçilik 20
- **Mövzu 6.** Dövlətim mənə xidmət edir 23
- **Mövzu 7.** Hüquqlarımız qorunur 26
- **Mövzu 8.** Bizim tələbatlarımız 30

Ətraf mühit və sağlamlıq

- **Mövzu 1.** Sağlam həyat tərz 36
- **Mövzu 2.** Təhlükəsiz kompüter 39
- **Mövzu 3.** Sağlamlığımız təhlükədədir 41
- **Mövzu 4.** Yol nişanları nə üçündür? 44
- **Mövzu 5.** Yol hərəkəti qaydalarına əməl edək 48

LAYIHƏ

Təbiəti gəzək və tanıyaq

- **Mövzu 1.** Təbiətdəki cisim və maddələr 52
- **Mövzu 2.** Mühit amilləri və təbiət hadisələri..... 55
- **Mövzu 3.** Təbiət qəzəblənib..... 59
- **Mövzu 4.** Günəş sistemində baş verən hadisələrin sirri 62
- **Mövzu 5.** Ekoloji mühitin canlılara təsiri..... 65
- **Mövzu 6.** İnsan və təbiət..... 67
- **Mövzu 7.** Təbiətin harayı..... 70
- **Mövzu 8.** Təbiətə borcumuz 73

Dinimiz və mənəviyyatımız

- **Mövzu 1.** İnsanın gözəlliyi onun əxlaq və davranışındadır... 76
- **Mövzu 2.** Dini dözümlülük 79
- **Mövzu 3.** Səməvi və qeyri-səməvi dinlər..... 83
- **Mövzu 4.** İncə sistemində oxşarlıq və fərqlər 85
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat 87

LAYIHƏ

Şərti işarələr

Motivasiya

Tapşırıqlar

Diqqət yetirməli məqamlar

Maraqlı faktlar

LAYİHƏ

СӘМІҮҮҢӘТ – БУ БІЗІК

LAYIHƏ

Artıq siz ibtidai təhsil səviyyəsini başa vurmusunuz. Təhsilinizi 5-ci sinifdə davam etdirirsiniz. Keçəcəyiniz fənlərin və müəllimlərinizin sayı artıb. Vaxtınızın çox hissəsini müəllimləriniz və sinif yoldaşlarınızla birgə doğma məktəbdə keçirəcək, onlarla ünsiyyət quracaqsınız. Sizi düşündürən, narahat edən suallara burada cavab tapacaqsınız. Görəsən, nə üçün ünsiyyət insanın mənəvi tələbatı hesab olunur?

Şekli sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı münasibət, onların bir-birini qavraması və anlaması prosesidir. Sizcə, ünsiyyətsiz yaşamaq olarmı?

Bir-biri ilə ünsiyyət saxlamayan cəmiyyət təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki cəmiyyətdə yaşayıb heç kimlə ünsiyyət saxlamamaq qeyri-mümkündür.

Lakin ünsiyyət heç də asan proses deyil. Cəmiyyətdə elə insanlar var ki, onlar ətrafdakılarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər. İnsanların uğurlu ünsiyyət yaratmalarına bir sıra amillər kömək edir: salamlaşmaq, güləriz olmaq, hal-əhval tutmaq, qonaq getmək, qonaq qəbul etmək, xoşrəftar, dürüst, səxavətli olmaq və s. Bütün bu sadalananlar **ünsiyyət mədəniyyətinin** formalaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan ünsiyyətinin əsasını nitq təşkil edir. Nitq qabiliyyəti yalnız insana məxsusdur. O, insanın əxlaqını, elmini, dünyagörüşünü, mədəni səviyyəsini əks etdirən güzgüdür.

5-ci sinifdən etibarən siz böyük sürətlə dəyişiklik dövrü keçirməyə başlayırsınız. Bu dövrdə hər birinizin düşüncə tərzı fərqlı ola bilər. Bu zaman bir-birinizin sevmədiyi fəaliyyət növü ilə, oyun və s. məşğul olmanız sizin qarşılıqlı ünsiyyət qurmanıza əngəllər törədə bilər.

Siz ətrafınızdakı insanlarla öz münasibətlərinizi pozmadan birgə ünsiyyət qurmağa çalışın. Bəzən sizə elə gələ bilər ki, valideynləriniz, ətrafınızda olan insanlar, sinif yoldaşlarınız sizə lazımı qədər diqqət və qayğı göstərmir, hisslərinizi anlamır və sizə dəstək olmurlar. Halbuki bu belə deyil. Çünki onların arasında sizi sevən valideynləriniz, dostlarınız və s. vardır. Özünüzü tənha hiss edib hər kəsdən uzaqlaşmaq çıxış yolu deyil. Öyləncələrə və ünsiyyətə vaxt ayırın. Yüksək əhvali-ruhiyyə insanlarla yaxşı münasibət qurmağa kömək edir. Dostlarınız, sinif yoldaşlarınız, müəllimləriniz haqqında yaxşı düşünməyə çalışın. Əgər kimsə sizə qarşı xoşagəlməz münasibət bəsləsə belə bu, sevinc dolu günlər keçirməyinizə, həyatı dəyərləndirərək yaşamağınıza maneə olmamalıdır. Ətrafınızdakı uşaqlarda olan bəzi əşyalar sizdə olmaya və siz yaxın zamanda onları əldə etməyə bilərsiniz. Lakin bu sizi məyus etməməli və yoldaşlarınızla səmimi münasibət qurmanıza maneə yaratmamalıdır. Yadinızda saxlayın ki, insanlar arasındakı münasibətlər onların maddi vəziyyətinin yaxşı və ya pis olması ilə tənzimlənir. Bu münasibətlərin formalaşmasına daha çox maraqlı ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma və hörmət təsir edir. Dərslərinizi yaxşı oxuyun, öz maraq dairənizi daim genişləndirin, insanlarla yaxşı münasibətlər qurun. Yüksək təhsil və mədəniyyət nümayiş etdirməklə siz ətrafınızda hər kəsin sevimlisinə çevrilə bilərsiniz.

Uğurlu nəticələr və daha çox bilik və bacarığa yiyələnmək ünsiyyətdən çox asılıdır. Daha çox müəliə etmək, oxuduqlarınızı ünsiyyətə çevirmək öz yoldaşlarınızla münasibətləri düzgün qurmağa kömək etmiş olar.

Ətrafınızda ünsiyyətə girməyə çətinlik çəkən yoldaşlarınıza necə kömək edə bilərsiniz? Fikirlərinizi bildirin.

Siz bəzən valideynlərinizdən, müəllim və yoldaşlarınızdan daha çox diqqət və qayğı gözləyirsiniz. Buna nail olmaq üçün siz də onlara göstərdiyiniz xoş münasibətləri gözəl sözlərlə ifadə edin. Sizin üçün "sehrli dəyənək" olan ünsiyyətdən istifadə edib həyatınızı rahatlaşdırın. Kiçik çatışmazlıqları öz daxilinizdə böyük problemə çevirib özünü

qapanmayın. Sizə yaxın olan insanlara, müəllimlərinizə, yaxud da məktəb psixoloqunuza müraciət edərək narahatlığınızın səbəbini söyləyə bilərsiniz. Bununla da öz daxili gərginliyinizi azalda, onlardan rəğbət və məsləhətlər alaraq yenidən həyatın sevincini hiss edə bilərsiniz.

Fərqli düşüncə və fikirləri olan insanlar bir yerdə olduqda qarşıdurma qaçılmazdır. Bu zaman mənfi ünsiyyət münasibətləri kəskinləşdirə bilər. Bu cür qarşıdurmanı aradan qaldırmaq üçün hansı təklifləri verə bilərsiniz?

Mənfi ünsiyyəti müsbət ünsiyyətə çevirməyin yolları:

- ▶ Bir-birinizlə necə ünsiyyət qurduğunuzu müzakirə edin.
- ▶ Ünsiyyətinizi inkişaf etdirmək üçün plan hazırlayın.
- ▶ Səhvlərinizi etiraf edin.
- ▶ Üzr istəməyi bacarın.
- ▶ Etdiyiniz hər hansı bir səhvə və ya kobudluğa görə yaxşı bir münasibət göstərməyə çalışın.
- ▶ Ünsiyyət zamanı yanlış seçdiyiniz sözləri yaxşılarla ilə əvəz edin.
- ▶ Bir-birinizə inamla yanaşın.
- ▶ Etiraz etdiyiniz məsələyə nə üçün “yox” dediyinizi izah edin.
- ▶ Bir-birinizi dinləməyə vaxt ayırın.
- ▶ Sizinlə danışan insana həmişə diqqətlə qulaq asın və onunla göz təması qurun.

Müsbət ünsiyyətin siyahısına daha nələri əlavə edərdiniz? Öz dəftərinizdə bu siyahının davamını yazın.

Müasir dövrdə canlı ünsiyyət öz yerini daha çox virtual ünsiyyətə verməklə bu ünsiyyəti həyatımızın bir parçasına çevirib. Son vaxtlar belə fikirlər səslənir ki, tezliklə internet insanlararası ünsiyyəti əvəz edəcəkdir. Bilirsiniz ki, kompüter insanlara təhsil almağa, səmərəli işləməyə imkan yaradır. Çünki insanlar onlara lazım olan məlumatı in-

ternet vasitəsilə əldə edir, öyrənir, hətta dost da seçirlər. Lakin kompüterdən çox istifadə ondan asılılıq yarada bilər. Bu isə insanın canlı

ünsiyyətini azaldır. İnsanlar arasında canlı ünsiyyəti heç nə əvəz etməz və münasibətlərdən alınan təəsüratı verə bilməz. Unutmayın ki, ünsiyyət insanın mənəvi tələbatıdır. Buna baxmayaraq, virtual ünsiyyətin müsbət tərəfləri də vardır. İnternet vasitəsilə müxtəlif xalqların, ölkələrin nümayəndələri ilə

dostluq qura, onlarla birgə şagird layihələrinə qoşula bilərsiniz. Müasir dövrün texnoloji yenilikləri bizim işimizi asanlaşdırmaq, uzağı əlçatan etmək kimi imkanları ilə cəmiyyətin tələbatlarının öhdəsindən gəlməyi asanlaşdırır. Bütün bu yeniliklər öz qədərində, lazımi səviyyədə işlənərsə, həyatımıza ziyan vurmadan rahat və firavan bir gələcək qurmaq imkanına malik ola bilərik. Azərbaycan atalar sözlərində belə deyilir:

- 1) Artıq tamah baş yarar.
- 2) Çox istəyən azdan da olar.

Yuxarıda qeyd edilmiş atalar sözlərinin İnternetdən çox istifadə ilə nə kimi əlaqəsi vardır? Müzakirə edin.

1. Şəkillərə əsasən ünsiyyət vasitələrini müəyyən edin.

2. Nümunəvi ünsiyyət qaydaları haqqında esse yazın.
3. Bəzi insanların düzgün ünsiyyət qura bilməməsinin səbəblərini araşdırın. Belə insanlara bunun aradan qaldırılması üçün hansı tövsiyələri verərdiniz?

İnsan daim fəaliyyətdədir. O yeyir, içir, danışır, oxuyur, düşünür, kiminləsə dostluq edir. Bəzən kiminsə köməyinə ehtiyac duyur, yaxud kiməsə əl tutur, yardım edir. İnsan bir ailəyə, xalqa, dövlətə mənsubdur. O, valideynləri, qohum-əqrəbələri, qonşuları, dostları, həmvətənləri tərəfindən əhatə olunur.

Belə insan birlikləri necə adlanır?

“ Ailə xüsusi,
mürəkkəb insan
münasibətləri aləmidir.

**Ümummilli lider
Heydər Əliyev**

Bütün bu insanlar birlikdə cəmiyyəti təşkil edirlər. Bəzən bir-biri ilə ünsiyyətdə olan insanlardan ibarət kiçik qrupu da “cəmiyyət” adlandırırlar.

İnsanı digər canlılardan fərqləndirən onun şüurlu varlıq olmasıdır. İnsanın şüuru da məhz digər insanların əhatəsində yaşadığı zaman tam formalaşır. Lakin cəmiyyətin yaranması üçün yalnız insanların bir yerə toplanması əsas şərt deyil. Minlərlə insan bir yerə toplaşa bilər, lakin onların arasında ünsiyyət yoxdursa və onları ümumi bir məqsəd birləşdirmirsə, bu toplumu cəmiyyət adlandırmaq olmaz. Cəmiyyətdəki insanlar öz tələbatlarını ödəmək üçün bir-birlərinə bağlı, bir-birləri ilə əlaqədirlər.

Cəmiyyət ailənin böyük formasıdır. Buna görə də, ailədə olduğu kimi, hər bir adamın həm cəmiyyət, həm də onun fərdləri qarşısında öz vəzifələri vardır. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində hər kəs məsuliyyət daşıyır.

Ailə sözü müştərək xüsusiyyətləri olan elmi, texniki və sosial qruplar üçün də işlədilir. Bəs ailə dedikdə nə başa düşürsünüz? Sual işarələrinin yerinə daha nələri əlavə etmək olar?

birlikdə yaşanan
həyat

sevinc

?

müxtəlif
talelər

qayğı

?

Ailə cəmiyyətin kiçik bir təməlidir. Orada yaşanan qarşılıqlı sevgi ailənin davamlı olmasını təmin edir. Doğulduğumuz gündən bizi tərk qoymayan valideynlərimiz, hər zaman bizə sevgi ilə yanaşan nənə-babalarımız, sevincimizi və kədərimizi bir yerdə bölüşdüyümüz qohumlarımız ailəmizin ayrılmaz üzvləridir. Əlbəttə, hər ailə yuxarıda saydıqlarımız qədər böyük deyil. Əsas şərt ailəmizin kiçik və ya böyük olması deyil, əsas burada xoşbəxtliyin olmasını hiss etməkdir.

“ Ailə bağları
o qədər ağırdır ki,
daşımaq üçün iki,
hətta üç adam lazımdır.

Aleksandr Düma

Bir anlığa təsəvvür edin ki, ailənizdə siz yalnız öz istəklərinizi yerinə yetirir, ata-ananızın, nənə-babanızın, bacı-qardaşınızın arzularını isə nəzərə almırsınız. Ailənizin digər üzvləri də bu cür davranırlar. Bu zaman nə baş verəcəyini göz önündə canlandırın. Belə şəraitdə yaşamaq mümkün olarmı? Bunu sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Sevgi və hörmət olmayan ailələrdə tez-tez münaqişələr, bir-birlərinə qarşı kobudluq, hətta zorakılıq halları baş verir. Təbii ki, belə ailədə yaşamaq çətin olar. Cəmiyyətdə də belədir. İnsanların birlikdə, mehriban, qardaşlıq və dostluq şəraitində, səadət içərisində yaşamaqlarını təmin edən qanunlara, qaydalara ehtiyac duyulur. Bu ehtiyac isə ancaq cəmiyyəti təşkil edən insanların mənəviyyatının zənginləşməsi ilə ödənilir.

1. Cəmiyyətdə ümumi məqsədlər nədir, maraqlar nədən ibarətdir? Fikirləşin və dəftərinizə yazın.

2. Sizin üçün ailə nə deməkdir? 20 nəfər arasında sorğu təşkil edin və “+” və “-” işarələri qoymaqla nəticələri qeyd edin.

Ailə bizim üçün ən əsas, ən dəyərli yer, birlikdə yaşamaqdır.	
Ailə qohumluq əlaqələri olan insan qruplaşmasıdır.	
Ailə həyat və xoşbəxtlik deməkdir.	
Ailə bir-birinə məsuliyyətli yanaşmaq deməkdir.	
Ailə ən əziz, dəyərli və güvənilən insanlardan ibarət qrupdur.	
Ailə ana, ata, bacı, qardaş və ev deməkdir.	
Ailə sevgi dolu evdir.	
Ailə kiçik dövlətdir.	

3. Sizin sinfiniz kiçik bir cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətdə hansı qayda-qanuna əməl etməli olduğunuzu müəyyənləşdirin və dəftərinizdə qeyd edin.

4. Azərbaycan adət-ənənələrindən sizin ailədə necə istifadə olunduğu haqqında kiçik təqdimat hazırlayın.

5. Verilmiş sözlərdən istifadə edərək insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətə aid mətn hazırlayın.

Sevgi, diqqət, qarşılıqlı hörmət, ev, bir-birini anlamaq, çətin anlar, dost, yaşlılara və qocalara qayğı, rahatlıq, kədər, ailə üzvləri, mehribançılıq, kömək etmək

LAYIHƏ

Mən də bir qrupdayam

3

Yəqin ki, tətil müddətində sinif yoldaşlarınız, müəllimləriniz, məktəbdəki dostlarınız, rəfiqələriniz üçün darıxmışdınız. Nəhayət, dərs ili başladı və bununla sizin vəzifələriniz də artdı. Artıq siz öz sinif yoldaşlarınızla daha çox oxumalı və qruplarda birgə işləməli, məktəb tədbirlərində məsuliyyətlə iştirak etməlisiniz. Bu günə qədər hansı tədbirlərdə iştirak etmisiniz?

“Cəmiyyətin xoşbəxtliyi fərdin xoşbəxtliyindən daha əhəmiyyətlidir.

Platon

Hesab edin ki, sinif yoldaşlarınızla bərabər “Təbiəti qoruyaq” adlı divar qəzeti hazırlamalısınız. Bunun üçün nə etməlisiniz? Qrup üzvlərinin görüşləri planlaşdırın.

Beləliklə, siz sinif yoldaşlarınızdan ibarət bir qrup yaratmışınız. Unutmayın ki, görüləcək işləri şagirdlər arasında ədalətlə bölmək lazımdır. Qrup daxilində olan hər bir şagird də öz məsuliyyətini bilməli və işini düzgün yerinə yetirməlidir. Belə qruplar *kiçik sosial qruplar* adlanır. Bu tip kiçik sosial qrupları siz nəinki divar qəzeti hazırlayarkən, idman dərslərində, gəzintilərə getdikdə və həyətdə yoldaşlarınızla müxtəlif oyunlar oynayan zaman da yaradırsınız. Ailə də kiçik sosial qrup hesab olunur.

Futbol komandası yaratmaq istəyirsiniz. Komandaya daxil edəcəyiniz yoldaşları hansı xüsusiyyətlərinə görə seçərdiniz?

“Neftçi” uşaq futbol klubu

“Cəmiyyətin
xoşbəxtliyi üçün
çalışanın özü də
xoşbəxt olar.

S.Smayls

Sosial birliklər arasında çoxlu fərq var. Əsas fərq onların tələbat və mənafeələrinədir. Sosial birliklərdə insanların sayı da bir-birindən fərqlənir. Sosial birliklər arasında *ilkin etnik qrup nəsil*dir. O, ailələrdən əmələ gəlir və qan qohumluğuna əsaslanır. İki və daha çox nəsil *tayfa* əmələ gətirir. Bunlardan da böyük sosial birlik *xalq*dir. Xalq dedikdə qan qohumluğu başa düşülmür. Xalqın əsas əlamətləri, *eyni ərazidə yaşamaq*, ümumi *dil və mədəniyyətə* malik olmaqdır.

Qazaxlar

Xalqın nümayəndələri arasında iqtisadi əlaqələr möhkəmlənib dərinləşdikcə *millətin* formalaşması prosesi baş verir. Müasir dövrdə bir çox millətlər öz müstəqil dövlətlərini yaratmışlar. *Millətlər* ən böyük sosial birliklərdir. Azərbaycanda və bir çox digər dövlətlərdə hər hansı problemin həlli üçün vətəndaşlar böyük sosial qruplar yaradırlar ki, bunlar da *ictimai birliklər* adlanır. Bu birliklər dövlətin qanunları əsasında fəaliyyət göstərir.

1. Şəkillərə baxıb buradakı insanların hansı qruplarda birləşdiyini dəftərinizə yazın.

2. Teatr dərnəyi yaratmaq istəyirik. Lalə qrupun rəhbəri seçilir. Sizi də qrupumuza üzv qəbul edirik. Siz hansı işləri görə bilərsiniz? Fikirlərinizi dəftərinizə yazın.

3. Cədvəli tamamlayın. Hansı qrupların üzvüsünüz? Bu qruplardakı rolunuz nədən ibarətdir?

Qrup	Qrupdakı rolunuz

4. Məktəb tədbirlərində iştirak nə üçün əhəmiyyətli hesab olunur?

LAYIHƏ

Yer kürəsində yaşayan bütün insanlar mənşəyinə görə eynidir. Lakin bütün insanlar ayrı-ayrı qruplara ayrılırlar ki, bu qruplar da, bildiyiniz kimi, **xalq** adlanır. Hər bir xalqın özünəməxsus mədəniyyəti, dili, dini, adət-ənənələri, yaşayış tərz, folkloru, milli geyimi və mətbəxi var. Siz xalqımızın özünəməxsus hansı xüsusiyyətlərini söyləyə bilərsiniz?

Sayı 100 milyondan çox olan ən böyük xalqlara çinlilər, hindlilər, ABŞ-da yaşayan amerikalılar, benqallar, ruslar, meksikalılar, braziliyalılar və yaponlar aiddir.

Şəkildəki xalqların geyimi, yaşayış tərz, adət-ənənələri və incəsənəti haqqında yoldaşlarınızla müzakirə aparın.

Hindlilər

Çinlilər

Dünyada say etibarilə bir çox böyük və qədim xalqlar var. Bunlara misal olaraq çinliləri, hindliləri, türkləri, ərəbləri və başqa xalqları misal göstərə bilərik. Bu xalqların özünəməxsus tarixi, mədəniyyəti və adət-ənənələri vardır.

Çinlilər və hindlilər Cənub-Şərqi Asiyada, türklər isə Mərkəzi Asiya və Altay dağları ətrafında yaşamışlar. Sonralar türklərin yaşayış arealı daha da genişlənməmişdir. Kağızı, kompasi, barıtı çinlilər; şahmatı və 0 rəqəmini isə hindlilər yaradıblar. Qədimdə çinlilər Konfutsi təliminə, hindlilər buddizmə, türklər isə səma cisimlərinə, şamanlığa inanmışlar.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşdiyini bilirsiniz. Vətənimizin zəngin təbiəti hələ qədim dövrlərdən buranın yaşayış məskəninə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Tarixi mənbələrə görə, Azərbaycanın etnik tərkibi daim genişlənməmişdir. Bu isə Azərbaycanın hələ çox qədimdən tolerantlığı* ilə seçildiyini göstərir. Onun ərazisində Azərbaycan türkləri ilə bərabər, başqa azsaylı xalqlar da yaşayırlar. Bu xalqların sayı çoxdur. Bunlara dağ yəhudilərini, tatları, talışları, kürdləri, ingiloyları, avarları, ləzgiləri, xınalıqlıları və başqalarını aid etmək olar. Bu xalqların hər biri Azərbaycan ərazisində birgə yaşamalarına baxmayaraq, özünəməxsus fərqli mədəniyyət elementlərini qoruyub saxlamışlar. Bu mədəniyyət məişət həyatında, sənətkarlıqda, mətbəxdə, müxtəlif mərasimlərdə öz əksini tapmaqdadır.

Azərbaycanın Quba rayonu ərazisində yerləşən Xınalıq kəndi dünyanın ən yüksək yaşayış məskənlərindən biridir. Xınalıqlılar Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən sayılır. Onlar ölkəmizin azsaylı xalqları içərisində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu etnosun özünəməxsus dili və yaşayış məskəni vardır. Xınalıqlılar dünyada oxşarı olmayan kətiş dilində danışirlar.

1. Azərbaycanda yaşayan etnik qruplar haqqında məlumat toplayın və cədvəl dəftərinizə çəkərək tamamlayın.

Nº	Xalq	Yaşadığı ərazi	Dili	Dini	Milli geyimi
1.					
2.					

2. Regionunuzda yaşayan azsaylı xalqların mətbəxlərinin fərqli xüsusiyyətlərini yazın.

3. Slavyanlar və meksikalılar haqqında məlumat toplayın.

Slavyanlar

Meksikalılar

* Толерантность – терпимость к иному мировоззрению и образу жизни

Cəmiyyətdəki bütün birliklər bir qurumda birləşir, vahid dövlət hakimiyyətinə tabe olur. Yer kürəsində 200-dən çox dövlət var. Dövlət insanların birgə yaşayış forması olub onların qanunlara və hakimiyyətə tabe olmasını təmin edir. Hər bir dövlət dövlət orqanları vasitəsilə cəmiyyəti idarə edir, qoruyur, onun ictimai və siyasi quruluşunu təmin edir.

Dövlət cəmiyyətin həyatına daim nəzarət edir. Müəyyən hallarda yeni dövlət orqanları yaradır, qanunlar qəbul edir.

Hansı dövlət orqanlarını tanıyırsınız və onların funksiyaları nədən ibarətdir?

“ Dövlətin başlıca əsasları yaxşı qanunlar və yaxşı qoşunlardır.

N.Makiavelli

Sizcə, dövlətlər necə yaranmışdır? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Dövlətin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, dövlət *ailənin böyüməsi* nəticəsində yaranmışdır. Valideyn ailədə hər kəsə eyni cür qayğı göstərdiyi kimi, dövlət də hər kəsə eyni cür münasibət bəsləməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin binası

26 İyun — Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələr Günü

Dövlətin əsas əlamətləri:

- ☐ Öz ərazisinin və əhalisinin olması;
- ☐ Xüsusi qanunlarının mövcudluğu;
- ☐ Siyasi hakimiyyətin mövcudluğu;
- ☐ Ordusu;
- ☐ Rəmzlərinin olması (himn, gerb, bayraq);
- ☐ Milli pul vahidinin olması və s.

Dövlət xalqın mənafeyinə xidmət edir. O, siyasi quruluş olub müəyyən sərhədlər daxilində yaşayan xalqın idarə olunmasını həyata keçirir.

Dövlətin əlamətləri ilə yanaşı, vəzifələri də vardır. Bütün dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət cəmiyyətdə əsas idarəedici və təşkilatçı qüvvədir. O, bir sıra mühüm vəzifələr yerinə yetirir:

- ☐ Uşaqlara pulsuz təhsil almaq imkanı yaradır;
- ☐ Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunların həyata keçirilməsinə şərait yaradır;
- ☐ Dövlətimiz başqa dövlətlərlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr yaradır, hərtərəfli əməkdaşlıq edir;
- ☐ İnsanların hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir;

- Əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirir;
- Dövlət sərhədlərinin qorunmasının qayğısına qalır və s.

Dövlətin vəzifələri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ona görə də biri digərinin yerinə yetirilməsinə öz təsirini göstərir.

1. Dövlətin aşağıdakı xüsusiyyətlərinin hər birini izah edin:

- Dövlətin silahlı qüvvələri var (ordu, polis, təhlükəsizlik qüvvələri və s.);
- Dövlətin öz rəmzləri var;

2. Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi 90-cı illərin əvvəlində yaradılmışdır. Bu qurumun dövlət tərəfindən yaradılmasında məqsəd nədir? Fikirlərinizi əsaslandırın.

3. Cədvəl dəftərinizdə çəkin və doldurun.

Dövlətin vəzifələri	Bu vəzifələri həyata keçirən dövlət orqanı	Cəmiyyət üçün əhəmiyyəti
Uşaqlara təhsil almaq imkanının yaradılması		
Ətraf mühitin mühafizəsi		
Dövlətimizin başqa dövlətlərlə əməkdaşlığı		
İnsanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi		
Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması		
Dövlət sərhədlərinin qorunması		

LAYIHƏ

Biz hamımız Azərbaycan dövlətinin vətəndaşlarıyıq. Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan bu gün dünyanın sayılıb-seçilən dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanı idarə edərkən daim doğma vətəni güclü, qüdrətli etmək, onu dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin səviyyəsinə qaldırmaq amalı ilə yaşamışdır. Hazırda bu uğurlu siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev davam etdirir. Müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin şah əsəridir.

“ Kim öz Vətəninin müdafiəsindən boyun qaçırırsa, onun bu torpaqda yaşamağa haqqı yoxdur.

**Ümummilli lider
Heydər Əliyev**

Sizcə, müstəqil Azərbaycanın Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin şah əsəri adlandırılmasının səbəbi nədir?

Azərbaycan Respublikasının *Konstitusiyası Əsas Qanun* hesab olunur. Qanunlar cəmiyyətin sosial və ictimai həyatını tənzimləyir, vətəndaş-dövlət münasibətlərini nizama salır.

Qanunlara hörmət etməliyik, çünki qanunlar bizim hüquqlarımızı qoruyur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

Azərbaycan xalqının müasir tarixində baş verən Qarabağ müharibəsi nəticəsində soydaşlarımız doğma yurd-yuvalarından və var-dövlətindən məhrum olmuş, fiziki və mənəvi zorakılığa məruz qalmışlar. Azərbaycan dövlətinin yüksək qayğısı nəticəsində məcburi köçkünlər mənzillərlə təmin olunur, onların uşaqları ali məktəblərdə pulsuz təhsil alırlar və s.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva 300 nömrəli məktəbin yeni tədris kompleksinin açılışında

Dövlətimiz düşmən tapdağı altında qalan torpaqlarımızı azad etmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir.

Respublikamızda *qanunların aliliyi* prinsipinə ciddi əməl olunur, özbaşınalığa yol verilmir. Hüquqi dövlətdə vətəndaş dövlət üçün deyil, dövlət vətəndaş üçün fəaliyyət göstərir. Dövlət cəmiyyət üzvlərinə xidmət edir, hər bir şəxsin azadlıq və hüquqlarının qorunmasına təminat verir. Bizim ölkədə qanunverici orqan Milli Məclisdir. Milli Məclis xalqın səsverməsi yolu ilə seçilən deputatlardan ibarətdir. Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunları icra hakimiyyətləri yerinə yetirir. İcra hakimlərinə rəhbərliyi ölkə prezidenti edir. 2017-ci ildə ölkəmizdə vitse-prezident vəzifəsi də təsis edildi. Ölkənin ilk vitse-prezidenti Mehriban Əliyevadır. Hal-hazırda Mehriban xanım öz fəaliyyətini böyük səylə davam etdirir, ölkə prezidentinin həyata keçirdiyi işlərdə bilavasitə iştirak edir.

Qanunların keşiyində duran hakimiyyət orqanlarından biri də məhkəmələrdir. Bu orqanlar öz səlahiyyətlərini heç vaxt aşmır və vətəndaşlara xidmət edir. Bizim də hər birimizin cəmiyyət qarşısında müəyyən vəzifə və borclarımız var.

Ailəmizi, xalqımızı, dövlətimizi və bütün insanları sevmək, hörmət etmək, qayğıkeş, namuslu, ləyaqətli, vəfalı və sədaqətli olmaq hər birimizin vəzifəsidir.

Vətən qarşısında mənəvi borcun nə olduğunu araşdırın.

Vətən müqəddəsdir, Vətən qiymətlidir. Vətən torpağı toxunulmazdır. Vətəni təkcə “sevirəm” deməklə kifayətlənmək olmaz, hər an onun azadlığı barədə düşünmək lazımdır. Vətənin keşiyində durmaq onun torpağının bir qarışı üçün mübarizə aparmaq, lazım gələrsə, canlarından belə keçmək hər bir vətən övladının vəzifə borcudur.

Azərbaycanın Babək, Koroğlu kimi qəhrəmanları, Mehdi Hüseynzadə, Həzi Aslanov kimi igid, Çingiz Mustafayev, Samid İmanov, Yuri Kovalyov kimi cəsur oğulları olmuşdur. Onlar Vətənin, xalqın azadlığı, xoş həyatı naminə mübarizə aparmış, öz canlarını qurban vermişlər.

Siz də Azərbaycanın övladlarısiniz. Bu torpaqda boya-başa çatırırsınız. Bu gün öz borcunuzu oxumaq, təbiəti qorumaq, adət-ənənələrimizə hörmətlə yanaşmaqla yerinə yetirirsiniz. Gələcəkdə isə bununla kifayətlənmək olmaz. Doğma torpağın keçmişini və bu gününü yaxşı bilməklə, gələcəyini düşünüb, sərvətlərini qoruyub çoxaltmaqla, adət-ənənələrinə layiqincə əməl edib onu gələcək nəsillərə ötürməklə vətəndaşlıq borcunuzu ödəmiş olarsınız.

Vətənpərvərlik ailədən başlayır, məktəbdə formalaşır, həyatda reallaşır. Bunu heç vaxt yaddan çıxarmayın!

Yuri Kovalyov

Samid İmanov

1. Dövlətin qaçqın və məcburi köçkünlərə etdiyi yardımlar haqqında məlumat toplayın.
2. Qanunları qoruyan dövlət qurumları və onların vəzifələrinə aid cədvəl qurun.
3. “Dövlətim məni qoruyur” mövzusunda *esse* yazın.
4. Ümummilli liderimizin siyasətini *davam* etdirən dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin gördüyü işlərlə bağlı təqdimat hazırlayın.

Müəllim aşağıda verilmiş siyahını Namiqə vermişdi. Bu siyahıya əsasən Namiq verilənləri “vəzifələrim” və “hüquqlarım” başlığı altında qruplaşdırmalı idi. Sizcə, o, siyahıdakıları necə qruplaşdırar bilər?

1. Fikrini azad ifadə edə bilmək.
2. Valideynin qayğısına qalmaq.
3. Vətəni qorumaq.
4. Qida və tibbi yardım ala bilmək.
5. Əsgər getmək.
6. Təhsil almaq.

İnsanların hüquqlarını hansı qurumlar müdafiə edir?

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması mühüm və aktual məsələlərdən biridir. Dövlətin vəzifələrindən biri də məhz insanların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdir. Lakin bunun üçün yalnız dövlət deyil, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq qurumlar da məsuliyyət daşıyır.

Hər bir dövlət insan hüquqlarının qorunması üçün məsuliyyət daşıyır. İnsan hüquqlarının qorunması dövlət qurumlarının, müvafiq qanunverici orqanların və müstəqil məhkəmə sisteminin sayəsində təmin edilir. Milli Məclisin tərkibində müxtəlif komitələr fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri də İnsan Hüquqları Komitəsidir. Bu komitə vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə təşkil olunmuşdur.

Qeyri-hökumət təşkilatlarına ictimai birliklər və müxtəlif fondlar daxildir. Qeyri-hökumət təşkilatları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müvafiq olaraq fəaliyyət göstərir. Qeyri-hökumət təşkilatları bayraq, emblem və digər rəmlərə malik ola bilər. İctimai birliklər fərdi şəxslər tərəfindən yaradılan qurumlardır. Fondlar isə, əsasən, yardım

“ Bir millətin yaşaya bilməsi üçün azadlıq və müstəqilliyə sahib olması lazımdır.

Atatürk

və müxtəlif layihələri maliyyələşdirmək məqsədi daşıyır. “İnsan Hüquqları XXI əsr – Azərbaycan” Fondu belə təşkilatlardan biridir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında beynəlxalq qurumların da rolu böyükdür. 1945-ci ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsində 7 bənd bilavasitə insan hüquqları məsələlərinə həsr olunmuşdur. Buna əsasən BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Xüsusi Komissiyası yaradılmışdır. Komissiyanın hazırladığı “İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə”ni qısa müddətdə bütün dünya dövlətləri imzalamışdır. Bəşəriyyət gələcəyin qurucuları olan uşaqların hüquqlarının pozulmaması üçün daima narahatçılıq keçirir. Buna görə də BMT Baş Məclisi 1959-cu ildə “Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi”ni qəbul etmişdir. Bu sənəddən otuz il sonra daha mükəmməl bir sənəd — “Uşaq Hüquqları Konvensiyası” qəbul edilmişdir. Bu konvensiyanın məzmunu uşaq şəxsiyyətinə həsr olunmuşdur. Burada əsas məqsəd uşaqların maksimum müdafiəsidir.

“Öz fikirlərini
azad deyə bilməyənlərin
heç bir azadlığı
yoxdur.

Volter

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva yeni tədris kompleksinin sinif otağında

UNICEF BMT Beynəlxalq Uşaq Fondudur.

1949-cu ildə yaradılmış dövlətlərarası təşkilat olan Avropa Şurasının əsas məqsədi insan hüquqlarının müdafiəsidir. Təşkilatın Konvensiyasına görə, dövlət insanların hüquq və azadlıqlarını qorumağa borcudur.

1975-ci ildə yaradılmış Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) da insan hüquqlarının müdafiəsinə xüsusi diqqət ayırır.

Təşkilatın yekun aktına görə, öz vətəndaşlarının hüquqlarını pozan dövlət beynəlxalq aləmdə sülhsevər siyasət yürüdə bilməz. Buna

Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyətini əks etdirən fotolar

görə də müasir dövrdə hər hansı bir dövlətdə insan hüquqları pozularsa, digər dövlətlər onun vətəndaşlarının müdafiəsinə qalxır.

Azərbaycanda uşaqların hüquqları dövlətimiz tərəfindən qorunur. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyəti və Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın bu sahədə gördüyü işlər cəmiyyətin diqqət mərkəzində olub yüksək qiymətləndirilir.

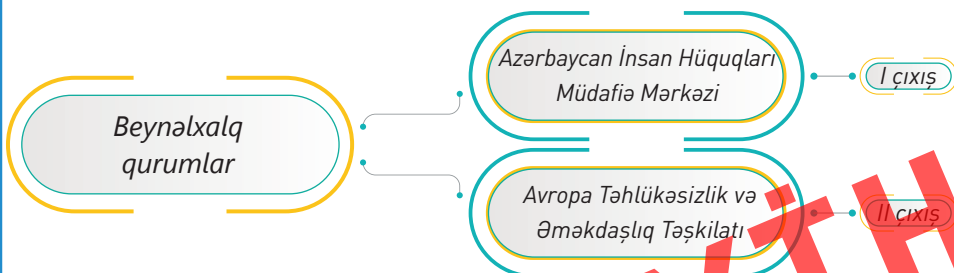
Heydər Əliyev fondunun prezidenti kimi də fəaliyyət göstərən Mehriban Əliyevanın Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin qorunması və onun dünyada tanınmasında xüsusi rolu var. Onun mədəni və dini abidələrin bərpa olunması, məktəblər, uşaq bağçaları, xəstəxanalar, digər təhsil və səhiyyə ocaqlarının açılmasında xidmətləri əvəzolunmazdır. O nəinki ölkədə, dünyada da öz xeyriyyəçiliyi ilə tanınmışdır.

1. "Azərbaycanda uşaq hüquqlarının qorunması" mövzusunda esse yazın.
2. Uşaq hüquqlarını qoruyan təşkilatların adını cədvəldə yazıb vəzifələrini qeyd edin.

Təşkilatlar	Vəzifələri

3. Düzgün çıxışı tapın. Müəyyən etdiyiniz qurumla bağlı məlumat toplayın.

4. Verilmiş mövzularla bağlı məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın:

- ▶ Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi
- ▶ "İnsan Hüquqları XXI əsr – Azərbaycan" Fondu

*Dövlətin yerinə yetirdiyi vəzifələri yadı-
nıza salın. Bu vəzifələrdən hansını dövlətin
iqtisadi vəzifəsi adlandırmaq olar?*

Yaş fərqimizdən, peşəmizdən asılı ol-
mayaraq biz hamımız iqtisadi proseslərin
iştirakçısıyıq. Bu proseslər barədə geniş
təsəvvürünüz olmasa da, hamınız bilirsiniz
ki, insan yaşamaq üçün yeməli, geyinməli və
digər zəruri ehtiyaclarını ödəməlidir. İnsana
yaşaması üçün lazım olanlar onun *tələbatlarıdır*. Bu tələbatları ödəmək
üçün isə *istehsal* tələb olunur. İqtisadiyyatın da əsas vəzifəsi məhz is-
tehsaldır.

“ Mənəvi zövq
əmək, zəhmət, iradə
və fəaliyyət nəticəsində
əldə edilir.

Nəsirəddin Tusi

İstehsal üçün, ilk növbə-
də, iqtisadi resursların olması
zəruridir. Təbiətin insanlara
bəxş etdiyi hər şey: faydalı
qazıntılar, torpaq, su, təmiz
hava, meşələr və s. təmənnə-
sız “hədiyyə”dir. Bütün bun-
lar birlikdə *təbii resurslar*
adlanır. Bu resurslar isteh-
sal üçün çox vacib amillər
hesab olunur. Məsələn, kitab-
dəftərimizi hazırlamaq üçün

ağac, ayaqqabımız üçün dəri, paltarlarımız üçün isə pambıqdan isti-
fadə edilir.

LAYIHƏ

Son illərdə məlum olmuşdur ki, bəzi resurslar tükənə bilər. Gəlin bu haqda fikirləşək. Buna səbəb nədir?

emal olunmamış lif

təmizlənmiş lif

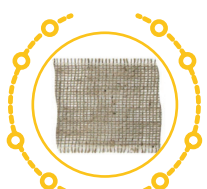
sapın burulması

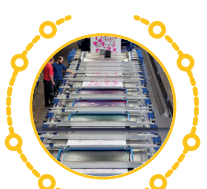
sap (topası)

toxuculuq

xam parça

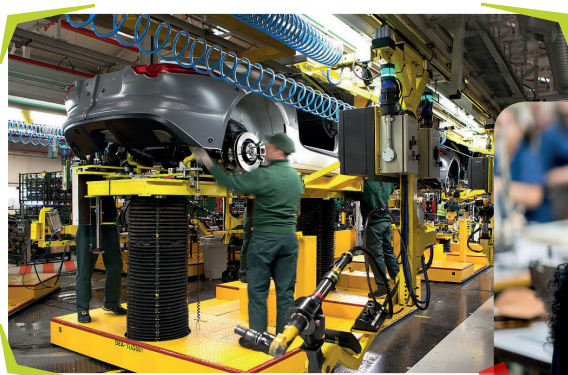
parçanın bəzənməsi

hazır parça

Parça istehsalı prosesinin sxemi

İstehsal üçün müəyyən dəzgahlar, müxtəlif avadanlıqlar, binalar, nəqliyyat vasitələri və s. olmalıdır. Bunlar iqtisadi vasitələrdir.

Neft istehsalında zəruri iqtisadi resurs və iqtisadi vasitələri müəyyən-ləşdirin.

“Bütün nemətlər
içerisində ən gözəli və
ən dəyərlisi torpaqdır. Ona
qayğı bəsləməklə xalqın
güzəranını yaxşılaşdırmaq
mümkündür.

Həsən bəy Zərdabi

Lakin istehsal üçün təkcə iqtisadi resursların və vasitələrin olması kifayət etmir. Bunun üçün insan əməyi də tələb olunur. İnsan əməyi olmadan istehsal mümkün deyil. Çörəyin süfrəmizə gəlib çıxması üçün insanlardan kimsə buğda əkir, onu becərir, digəri onu dəyirməndə üyüdür, un hazırlayır və nəhayət, çörəkçilər çörək bişirirlər. İnsanların başqa bir hissəsi isə digər nemətlərin hazırlanması ilə məşğul olur.

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, iqtisadi resurslar, vasitələr və insan əməyi olmadan istehsal da olmaz.

Istehsal olunan hər bir məhsul insanların yaşayışının təminatı üçündür. Hər bir məhsulun əldə edilməsində nələrdən istifadə olunur. Bəs bütün bu işlərdə böyük səylə çalışan insan əməyinin qarşılığı necə ödənilir?

*Metro və avtobuslarda gediş
haqqının ödənilməsi məqsədilə
ödəniş kartında balansın
artırılması üçün aparat*

Əvvəllər insanların əməkhaqları, əsasən, nağd pullarla ödənilirdi. Müasir dövrdə bu cür ödənişlər, demək olar ki, öz yerini nağdsız ödənişlərə verməkdədir. İqtisadi resursların, vəsaitlərin və s. tələbat məhsullarının ödənişi dünyada, eləcə də ölkəmizdə nağdsız ödənişlər şəklində həyata keçirilir.

1. Kart
2. Kartın yerləşdirilməsi üçün yer
3. Nağd pulun ödənişi üçün yer

Siz tez-tez ailədə, televizor və digər ictimai yerlərdə bank və bank sistemində aid ifadələrlə rastlaşırsınız. Valideynləriniz və digər ailə üzvləriniz əməkhaqlarını pul vəsaitlərini bankomatlardan çıxardıqlarını görmüşünüz. Qaz, işıq və digər kommunal xərclərin xüsusi ödəniş terminallarında ödənilməsinin şahidi olmuşunuz.

Metro və avtobuslarda ödənişlərin “Bakıkart” – ödəniş kartından istifadə edilərək ödəndiyini bilirsiniz. Bu cür sistemin tətbiqi, yəqin ki, sizi az da olsa düşündürüb.

Sizcə, bu cür tətbiqetmənin hansı səmərəsi vardır?

Yəqin ki, valideynlərinizin sizə verdiyi pullardan bəzən qənaət edir və onları yığıb xüsusi daxıllarda saxlayırsınız. Bəzi insanlar pullarını evdə daxıllarda, bəziləri xüsusi tikilmiş torbalarda saxlayır, yalnız hər hansı bir vacib ehtiyac yarandıqda bu pullardan istifadə edirlər. Pul yığmaq istəyimizi həyata keçirməkdə banklar bizə kömək edə bilər. Banklar bizim əmanətlərimizin saxlanılmasına xidmət etməklə yanaşı, həmçinin bizim ehtiyaclarımızı ödəmək üçün kreditlər təklif edir, başqa sözlə, borc pul verir. Bu kreditlərdən düzgün istifadə etməklə bir çox ehtiyaclarımızı ödəyə bilərik. Təbii ki, bu işlə siz yox, böyüklər məşğul olmalıdır.

Pullarımızın banklarda saxlanılmasının nə kimi əhəmiyyəti vardır?

Pulların banklarda qorunması daha etibarlıdır. Banklar pulları qorumaqla yanaşı, onlardan əlavə gəlir mənbəyi də yaradır. Hər bir şəxsin adına açılmış hesabda pulları saxlamaqla yanaşı, bank vasitəsilə hesabdən nağd pul çıxarmadan da onları xərcləmək olar.

Yəqin ki, mağazalarda nağd pul vermədən, xüsusi kartlardan istifadə etməklə alış-veriş edən insanları görmüsünüz. Bəzi filmlərdə, televiziya verilişləri və reklam rollərində də bunun şahidi olmusunuz. Bu cür ödənişlərə “rəqəmsal ödənişlər” və ya “nağdsız ödənişlər” deyilir. Nağdsız ödəniş

zamanı pul nağd verilmir. Bu cür ödəniş daha asan, təhlükəsiz və nəzarət altında həyata keçirilir. Cibdə və ya pul kisəsində pulların gəzdirilməsi çətinlik törətməklə yanaşı, onun itirilməsinə də səbəb ola bilər. Kartların daşınması isə çox asandır. Bu zaman pul itirmə təhlükəsi yaranmır. Əgər kartınızı itirərsəniz, siz öz bankınıza müraciət edərək itirilmiş kartı

bağlatdırma və yenisini əldə edə bilərsiniz. Sizin pullarınız isə banklarda, rəqəmsal yaddaşda saxlanılmaqla qorunmuş olacaq.

1. Şəkillərdəki istehsal sahələrini müəyyənəldir.

2. Respublikamızda olan əsas istehsal sahələrinin siyahısını tərtib edin.
3. Çörək və geyim istehsalında hansı iqtisadi resurs və vasitələrə ehtiyac olduğunu müəyyənəldir.

ƏTRAF MÜHİT VƏ SAĞLAMLIQ

LAYİHƏ

1

Sağlam həyat tərz

Bir gün anası Əhmədi həkimə apardı. Həkim Əhmədə bəzi suallar verdi, Əhməd isə onları cavablandırdı.

– Oğlum, sən sağlamlığının qayğısına qalırsanmı?

– Bəli.

– Bunun üçün nə edirsən?

– İdman edirəm, meyvə-tərəvəz yeyirəm, vaxtında yatıram, atamla təmiz havada gəzirəm.

– Əhməd, səncə, bunlar sağlamlıq üçün kifayətdirmi?

Əhməd cavab vermədi, ancaq evə qayıdarkən bu barədə çox düşündü. Sizcə, sağlamlığın qorunması üçün bu sadalananlar kifayət edərmə? Nə üçün?

Sağlamlığın digər şərtləri hansılardır?

Hər kəsin sağlamlığı onun öz əlindədir. Əgər biz gün rejiminə əməl etməsək, düzgün qidalanmasaq, təmiz havada gəzməsək, ya da idmanla məşğul olmasaq, tədricən öz sağlamlığımızı itirə bilərik. Ancaq sağlam olmaq üçün bütün bunlar kifayət deyil. İnsanın gözəl qaməti və fiziki cəhətdən sağlam görünüşü hələ onun sağlam olmasını ifadə etmir. İnsan həm də mənəvi və emosional cəhətdən sağlam olmalıdır.

Verilmiş hadisələri sağlamlığın üç şərti baxımından təhlil edin.

Ülkər idmanla məşğul olur. Yaxşı oxuyur. valideynlərinə, müəllimlərinə hörmətlə yanaşır. Lakin müəllimin suallarına cavab verərkən çox həyəcanlanır, evdə tək qalanda qorxur.

Natiq yaxşı oxuyur. Musiqiyə qulaq asmağı və rəsm çəkməyi çox sevir. Lakin sinif yoldaşları ilə kobud rəftar edir.

Sağlam olmaq üçün mütləq gün rejiminə əməl edilməlidir. Bəs gün rejimi nədir? Gündəlik həyatı müəyyən qaydada qurmaq gün rejimi hesab olunur. Lakin bilməlisiniz ki, hər yaşın özünə uyğun gün rejimi olur. Bəzən siz evdəki baba və nənənizin, ya da digər böyüklərin gün rejiminə müvafiq hərəkət edirsiniz. Bu isə sizin sağlamlığınıza ziyandır. Məktəblinin gün rejiminə həmişə *eyni vaxtda yemək, eyni qaydada istirahət, normal yuxu, səhər idmanı, açıq havada gəzmək, dərsləri vaxtlı-vaxtında oxumaq* və s. daxildir. Lakin bu rejim düzgün qurulmalıdır ki, deyilənlərin hər birinə vaxt çatsın.

Gün rejiminə əməl etmək hamı üçün vacibdir. Ona əməl etmədikdə orqanizm normal inkişaf etmir. Çünki insan həmişə eyni vaxtda yedikdə, yatdıqda, işlədikdə bunlar müəyyən vərdislərə çevrilir. Orqanizm də bu vərdislərə alışır. Dərsləri yaxşı oxumaq üçün düzgün qidalanmaq çox vacibdir. Yeməkdə vitaminlərlə zəngin olan meyvə və tərəvəzlərə üstünlük vermək daha yaxşı olar. Yeməkdən sonra dərhal yatmaq isə orqanizmə pis təsir göstərir, narahatçılığa səbəb olur.

Gün rejiminə düzgün əməl etmək – sağlamlıq, möhkəm yuxu, səhərdən axşamadək xoş əhvali-ruhiyyə bütün gün üçün enerji deməkdir.

Yəqin ki, *idmanla* məşğul olmağı sevirsiniz. İdmanla daim məşğul olan insan *güclü, gümrah* və *çevik* olur, əzələlər hərəkət etdiyindən qan dövranı yaxşılaşır, orqanizm yaxşı inkişaf edir. Lakin bütün bunları da normada etmək lazımdır. Çünki sizin ürəyiniz, qan damarlarınız, sümükləriniz hələ tam formalaşmayıb. Onlar tez zədələne bilər.

İnsanın mənəvi sağlamlığı onun mənsub olduğu ailəni, xalqı, dövləti, bütün insanları sevməsindən, hörmət etməsindən, qayğıkeş, namuslu, qeyrətli, vəfalı və sədaqətli olmasından ibarətdir. Bütün bunlar insanın dünyagörüşünü, həyat haqqındakı düşüncələrini müəyyənləşdirir.

Musiqi, rəsm əsərləri, bədii əsərlər, kinofilmlər və s. insanın emosional sağlamlığına təsir göstərir. Ona görə də sizə pis təsir edən mənfi emosiyalardan uzaq olmağa çalışın.

1. İnsan əxlaqlı, qamətli və güclüdür. Onun sağlamlığının digər göstəriciləri nələr ola bilər?
2. Öz gün rejiminizi yazın və onun düzgün olmasını əsaslandırın.
3. Verilmiş idman növlərinin əhəmiyyətini izah edin.

İdman növü	Əhəmiyyəti
Üzgüçülük	
Xizəksürmə	
Atıcılıq	
Atıcılıq	
Güləş	
Bədii gimnastika	

4. Mənəvi, fiziki və emosional cəhətdən sağlam uşağa aid kiçik mətn qurun.

LAYIHƏ

Təhlükəsiz kompüter

2

Anar 5-ci sinifdə oxuyur. Müəllimi ona “Təhlükəsiz kompüter” mövzusunda təqdimat hazırlamağı tapşırıb. O bunu necə edə bilər? Sizcə, hazırladığı təqdimatda Anar nələri qeyd etməlidir?

Kompüter, demək olar ki, hər bir insanın həyatına daxil olub. Artıq kompüterdə işləmək yazıb-oxumaq qədər sadələşib. Kompüterdən təhsil sahəsində də geniş istifadə olunur. Yəqin ki, əvvəllər bu cihazdan ən çox oyunlar oynamaq, şəkil çəkmək üçün istifadə edirdiniz. Artıq böyümüsünüz. Kompüter sizin həyatınızda müəyyən bir yer tutur. Siz indi elektron kitabları əldə etmək, xarici dil öyrənmək, layihə və təqdimat hazırlamaq, şəkillər üzərində işləmək və s. üçün kompüterdən istifadə edə bilərsiniz. Düzdür, həm oyunlar, həm də sadalanan bu əməliyyatlar olduqca maraqlıdır. Lakin bunu da unutmayın ki, kompüter insan orqanizminə mənfi təsir göstərir.

Bəzən kompüterlə ehtiyatsız davranmaq texnogen qəzalara səbəb ola bilər. Bəs kompüterlə necə davranmaq lazımdır ki, xoşagəlməz və təhlükəli hallarla qarşılaşmayaq? Kompüter otaqlarında hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır? Bunu sinif yoldaşınızla müzakirə edin.

Kompüterdə işləyərkən ehtiyatlı olun

Həkimlər hesab edirlər ki, kompüterdə 30 dəqiqədən artıq fasiləsiz işləmək olmaz. Hər 15 dəqiqədən bir gözləri monitorun ekranından çəkərək uzağa baxmaq lazımdır. Bu halda görmə qabiliyyətinin pozulmasının qarşısını almaq olar.

1. Lalə istirahət vaxtının çoxunu kompüter qarşısında keçirir. Siz bunun ziyanlı olmasını ona necə izah edərsiniz?
2. "Kompüter insan beynini əvəz etmər" mövzusunda kiçik mətn hazırlayın.
3. Cədvəl qurub kompüterin faydalarını və zərərlerini qeyd edin və müqayisə aparın.
4. Kompüterdə işləyən zaman hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır? Bu haqda kiçik təqdimat hazırlayın.

Nəzrin kənddə yaşayır. Hərdən ailəsi ilə birgə şəhərə əmisigilə qonaq gəlir. Həm kənd, həm də şəhər həyatı onun üçün maraqlıdır. Nəzrin hesab edir ki, şəhərdə təhlükə ola bilməz. Çünki burada meşə yoxdur ki, insan azsın, vəhşi heyvanlar yoxdur ki, onların hücumuna məruz qalsın.

Sizcə, Nəzrinin düşüncələri doğrudurmu? Nə üçün?

Dünyada baş verən fəlakətlərin siyahısına diqqətlə baxarkən aydın görmək olar ki, ən böyük təhlükələrin baş verməsinə səbəb bəzən insan fəaliyyəti səbəb olur. Kimya zavodlarında baş verən partlayışlar, təyyarə qəzaları, qatarların toqquşması və s. həyatımızda rastlaşdığımız bədbəxt hadisələrdir.

Şəkillərdə əks olunmuş hərəkətlər zamanı baş verə biləcək təhlükələri müəyyənləşdirin.

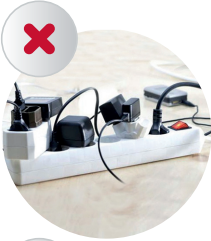
Gündəlik həyatımızda bir sıra xoşagəlməz hallar həm özümüzün, həm də doğma və yaxın adamlarımızın başına gələ bilər, nəqliyyat və elektrik qəzaları, yanğın və partlayışlar, dəm qazından zəhərlənmələr, meşədə yolu azmaq və s. Biz hesab edirik ki, evdə təhlükələrdən uzağıq. Lakin çox vaxt ehtiyatsızlığımızdan təhlükə ilə üz-üzə qalıyıq. Ona görə də evdə üzləşəcəyimiz təhlükələri və onlardan xilasolma yollarını hamımız bilməliyik.

Evdə ən çox rastlaşa biləcəyimiz təhlükələr:

- ! *yanğın,*
- ! *zəhərlənmə,*
- ! *hündürlükdən yıxılma,*
- ! *elektrik vurması,*
- ! *qaz sızması,*
- ! *subasma,*
- ! *qapının bağlanması və s.*

Gündəlik həyatımızın bir hissəsini təşkil edən elektrik cihazlarını sadalamaqla qurtarmaz: televizor, ütü, paltaryuyan maşın və s. Bütün bu evdəki “elektrik parkı” ilə səriştəsiz rəftar etdikdə nəinki mənzildə, hətta bütöv bir binada fövqəladə hal yarana bilər.

Elektrikin insana təsiri cərəyanın gücündən və insanla onun “təmas” şəraitindən asılıdır. Bu halda yanq, qıcolma, tənəffüsün dayanması və hətta ölüm hadisəsi kimi xoşagəlməz hallarla rastlaşmaq mümkündür. Mənzilimizdə elektrik naqilindən axan cərəyanın gücü insanın ölümünə səbəb ola bilər. İnsan izolyasiya olunmamış (üstüaçıq) naqilə toxunarsa, onun sağlamlığı üçün təhlükəli vəziyyət yaranar. Mənzildə, evdə və ya bağda yanğın bizdən asılı olmayan səbəblərdən (məsələn, ildırım çaxması nəticəsində) də baş verə bilər. Ancaq biz odla ehtiyatsız davranıb, nasaz elektrik cihazlarından istifadə etsək və ya bir cərəyan qutusunda tozсорan, çaydan və soyuducunu eyni vaxtda qoşsaq, yanğını özümüz də törədə bilərik.

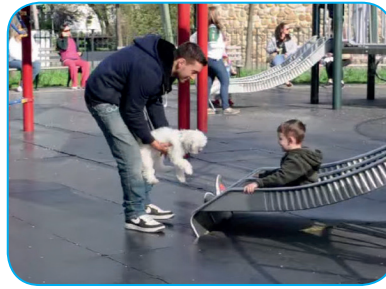
Gündəlik həyatımızda bəzən bir sıra daha ciddi təhlükələrlə də rastlaşırıq. Bunlara *terror, insanların girov saxlanması, silahlı toqquşmalar, küçə iğtişaşları* və s. aiddir.

Təbii və texnogen xarakterli fəlakətlərin qarşısında aciz qalmamaq üçün biz fövqəladə hallarda özümüzü qorumağı, başqalarına kömək etməyi bacarmalıyıq.

Unutmayın:

Tanımadığınız insanlarla ünsiyyət qurmayın. Onların həddindən artıq mehriban və ya aqressiv davranışları ilə qarşılaşdıqda bərkdən qışqıraraq: "Kömək edin, mən bu insanı tanımıram", – deyib ətrafdakılardan kömək istəyin və qaçmağa çalışın.

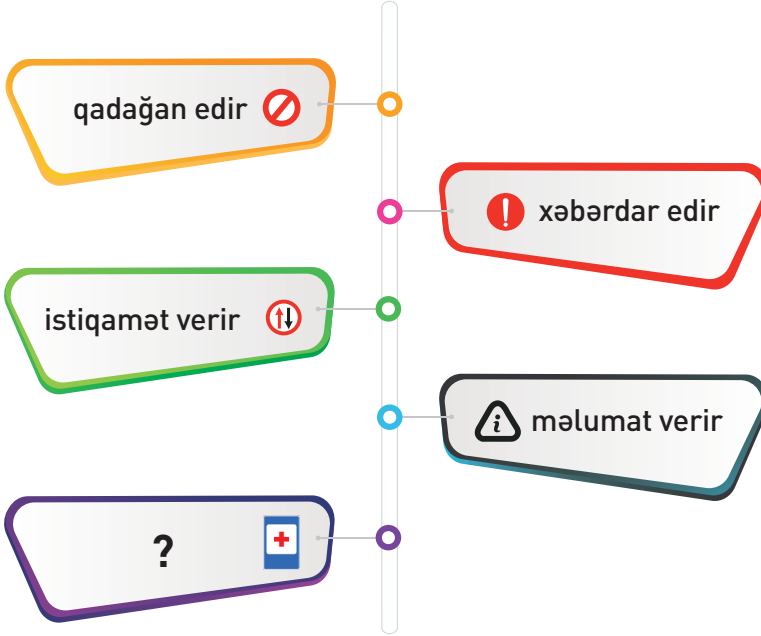
1. Evdə və ictimai yerlərdə yanğın baş verərsə, bu zaman nə etmək lazımdır?
2. Müasir dövrdə baş vermiş texnogen xarakterli böyük fəlakətlərə səbəb olmuş hadisələr haqqında məlumat toplayın.
3. Texnogen qəzaların baş verməməsi üçün təkliflər hazırlayın.
4. Aşağıdakı cədvəldə yanğının səbəblərini və təhlükəsizlik tədbirlərini dəftərinizə qeyd edin.

Yanğının səbəbi	Təhlükəsizlik tədbirləri

LAYIHƏ

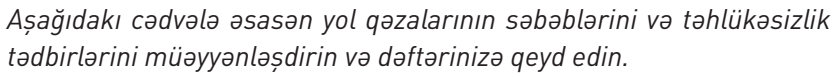
Sxemi tamamlayın.

Yol nişanları və yol hərəkəti qaydaları nə üçün əhəmiyyətlidir?

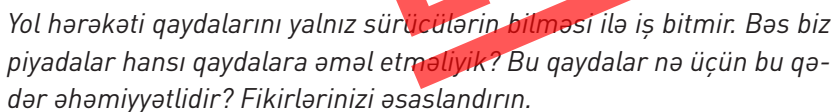
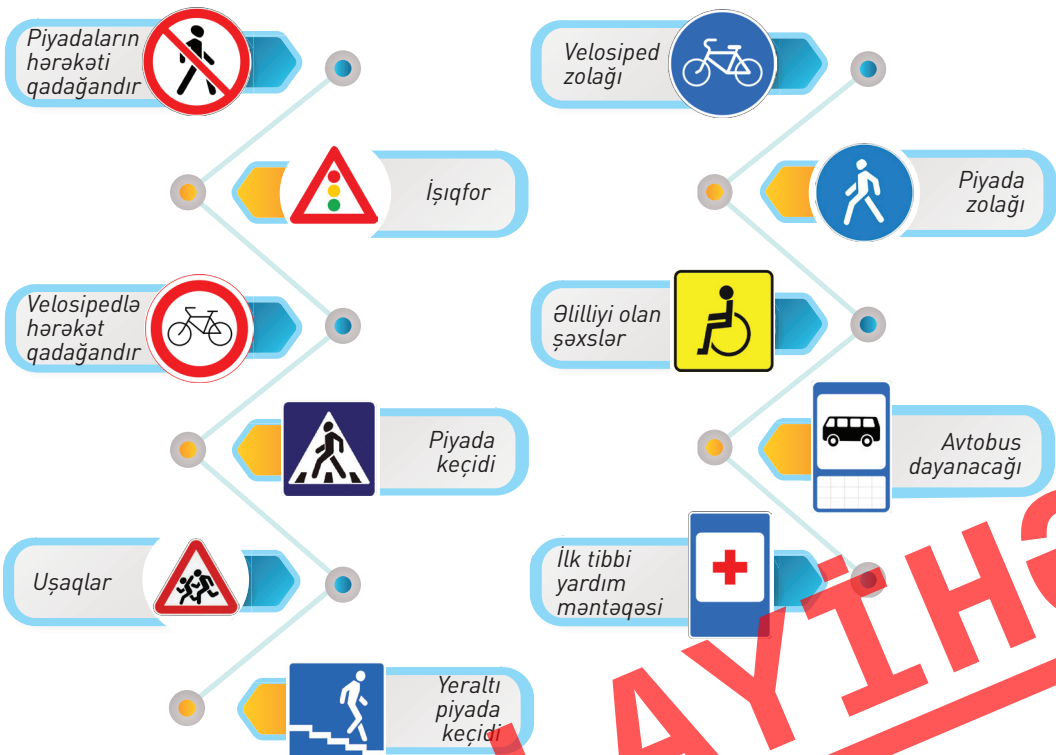
Şəhər və qəsəbələr inkişaf edib genişləndikcə nəqliyyat vasitələrinin və piyadaların sayı artır. Küçə və yollarda hərəkət günü-gündən daha da çətinləşir. Xüsusilə müəyyən saatlarda – səhərlər böyüklər işə tələsir, uşaqlar bağçaya və məktəbə gedirlər, axşamlar isə hamı işdən və məktəbdən qayıdır. Bu saatlarda piyadalar və sürücülər xüsusilə diqqətli və ehtiyatlı olmalıdırlar. Nəqliyyatın və piyadaların hərəkətini tənzimləmək və onların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə şəhərin küçələrində, prospektlərdə və yollarda məlumatverici göstərici nişanlar quraşdırılır.

Hal-hazırda dünyanın bir çox ölkələrində yüksəkkeyfiyyətli yük, *minik* və *xüsusi təyinatlı* avtomobillər istehsal edilir. Müasir avtomobillər sürücü və sərnişinlərin təhlükəsizliyini təmin edən texniki vasitələrlə təchiz edilmişdir. Unutmaq olmaz ki, nəqliyyat vasitələri, xüsusilə avtomobillər həyatımızda mühüm yer tutur. Ancaq çoxlu sayda avtomobilin gündəlik həyatımıza daxil olması bizim üçün bir sıra problemlər yaradır.

Yol qəzalarının səbəbləri	Təhlükəsizlik tədbirləri

Bəzi yol nişanlarının izahı

Avtomobil və onun hərəkəti zamanı təhlükəsizlik problemləri üzrə Birinci Beynəlxalq konfrans 1909-cu ildə Paris şəhərində keçirilmişdir. Bu konfransda ilk avtomobil Konvensiyası qəbul edilmişdir. Həmin konfransda ilk dəfə olaraq yol hərəkətini tənzimləyən dörd yol nişanı qəbul edilmişdir. Bunlar yolayırıcı, dəmir yol kəsişməsi, nahamar yol və döngəli yol nişanları idi. Bu nişanlar maneələrdən 250 metr qabaqda qurulmalı idi.

Yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi hələ qədimdən mövcud olmuşdur.

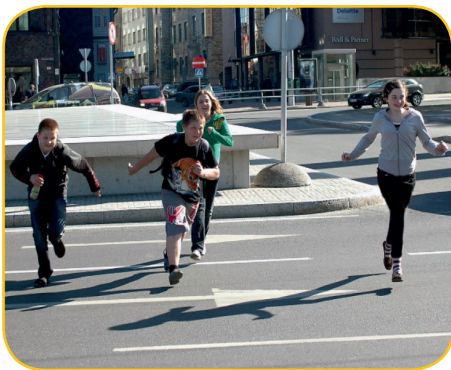
Yol ilk dəfə eramızdan əvvəl Roma imperiyasında salınmışdır. "Bütün yollar Romaya aparır" ifadəsi də elə o vaxtlar yaranmışdır. Romaya aparan yolların örtüyü daşdan olmaqla onun kənarında hər kilometrədən bir daş dirək qoyulurdu.

Hələ ilk vaxtlardan yollarda hərəkət soltərəfli olmuşdur. Bu atlıların və piyadaların yolda təhlükə ilə üzləşdikləri zaman özlərini sağ əllə müdafiə edə bilmələrinə şərait yaratmaq məqsədilə qəbul edilmişdir.

Yol qəzalarının qurbanlarına çevrilməmək üçün yol hərəkəti qaydalarını yaxşı bilmək və onlara əməl etmək vacibdir. Yoldaşlarınızın yol hərəkəti qaydalarına əməl etmirsə, siz onlara bu qaydaları başa salın. Yolda mütləq yol hərəkəti qaydalarına riayət edin.

Verilmiş şəkillərə əsasən piyadanın hansı qaydalara əməl etməli olduğunu müəyyən edin. Bu qaydalar nə üçün əhəmiyyətlidir?

1. Dəftərinizdə cədvəl çəkib göstərilən yol nişanlarının nəyi ifadə etdiyini qeyd edin.

Yol nişanları	Nəyi ifadə edir?	Əhəmiyyəti

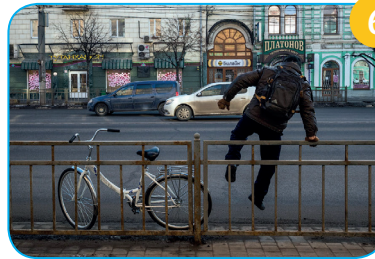
- Yolda təmir işləri aparılır, lakin ora qəzalı vəziyyəti göstərən heç bir yol nişanı qoyulmamışdır. Bu halda nə baş verə bilər?
- İri şəhərlərdə maşınlar hədsiz çoxdur. Bu, nəqliyyatın işini çətinləşdirir. Siz bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün hansı təklifləri irəli sürərdiniz?
- Yaşadığınız ərazidə piyadaların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hansı yol nişanları qoyulmuşdur?
- Verilmiş mətni tamamlayın.
Vüsal 3-cü sinifdə oxuyur. O, atası ilə Şəmkirdə yaşayan nənəsinin yanına gedirdi. Yolda o öz-özünə düşündü: "Maraqlıdır, görəsən, yollarda qoyulmuş bu nişanlar olmasa, nə baş verər?"

5

Yol hərəkəti qaydalarına əməl edək

Şəkillərə əsasən kimin düz, kimin səhv hərəkət etdiyini müəyyən edin.

Çox zaman yalnız sürücülərin deyil, həmçinin piyadaların təqsiri üzündən də bədbəxt hadisələr baş verir. Xüsusilə uşaqların yol hərəkəti qaydalarını bilməmələri, yaxud onlara əməl etməmələri xoşagəlməz hadisələrin baş verməsinə səbəb olur.

Odur ki hərəkətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi piyadaların *diqqətli olmalarından, onların yolda davranış qaydalarını bilmələrindən və bu qaydalara üməl etmələrindən* asılıdır.

İkitərəfli yollarda yolu keçərkən maşınların hərəkətinə əvvəlcə sol çiyin, yarisını keçdikdən sonra isə sağ çiyin istiqamətində diqqət etmək lazımdır.

Dünyanın ən enli yolu olan "Monumental Axis"də (Braziliya) eyni anda 160 maşın yan-yanə hərəkət edə bilər.

Siz məktəblilərin yol hərəkəti qaydalarını öyrənmələri, ilk növbədə bizi əhatə edən mühitdə özünüzü qorumaq vərdişlərinin formalaşmasına xidmət edir.

Siz ildən-ilə böyüyürsünüz. Çoxlarınız artıq küçə və yollarda sərbəst hərəkət edirsiniz. Təbiidir ki, sizin hərəkətlərinizə nə valideynləriniz, nə də müəllimləriniz nəzarət edə bilirlər. Odur ki sizin yol hərəkəti qaydalarını bilməyiniz və küçədə onlara əməl etməklə intizamlı olmanız çox vacibdir.

İbtidai siniflərdən siz bir neçə yol hərəkəti qaydaları ilə tanış olmusunuz. Bu qaydaları yadınıza salın. Onlarda bir neçəsini dəftərinizə qeyd edin.

İntizamlı piyada olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, təhlükə haqqında təsəvvürümüz olmalıdır. Əks təqdirdə, küçədə istədiyimiz kimi hərəkət edirik. Elə zənn edirik ki, çox cəld hərəkət edə, hətta son anda belə hərəkət edən nəqliyyatın qabağından qaçıb keçə bilərik. Bu əsla belə deyil. Unutmayın ki, nəqliyyat vasitəsi sürətini dərhal azalda bilməz. Sürücünün əyləci basmasına baxmayaraq, nəqliyyat vasitəsinin dayanması müəyyən vaxt tələb edir.

Yol polisi bizə tövsiyə edir:

Qaydalara əməl edin.

Grup halında yalnız gündüz vaxtı, böyüklərin müşayiəti altında ancaq səki və piyada zolağı ilə, bunlar olmadıqda isə yolun kənarı ilə hərəkət etməyinizə icazə verilir.

İşıqforla nizamlanan yol qovşaqlarında piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş "keçin", "dayanın" işıq göstəricilərinə ciddi əməl edilməlidir.

Sutkanın qaranlıq vaxtı yolun işıqlandırılmayan hissələrində yalnız görünüş dairəsində nəqliyyat vasitəsi olmadıqda yolu keçmək olar.

Dayanmış nəqliyyat vasitəsinin arxasından yolun hərəkət hissəsinə çıxmazdan əvvəl yaxınlaşan nəqliyyat vasitəsinin olmadığını yəqin etmək lazımdır.

Küçəni və yolu keçərkən piyadalar onlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi işarələr, xətlər və göstəricilərlə işarələnmiş yeraltı və yerüstü keçidlərdən istifadə etməlidirlər.

Yolun hərəkət hissəsində zərurət olmadıqda ləngimək və dayanmaq olmaz.

Hərəkət zamanı nəqliyyat vasitəsini idarə edən sürücünün diqqətini yayındırmaq olmaz.

Küçələrdə hərəkət edərkən piyada səkilərindən istifadə etmək lazımdır.

1. Sürücülərə və piyadalara qoyulan tələblər eyni ola bilərmi? Nə üçün?
2. Yol hərəkəti qaydaları olmasa, nə baş verə bilər? Buna uyğun kiçik mətn yazın.
3. Aşağıdakılardan hansı doğrudur?
 - a) Sürücülərlə piyadalar eyni qaydalara əməl etməlidirlər.
 - b) Piyadalar küçəni keçmək üçün yalnız bu məqsədlə ayrılmış körpülərdən, piyada keçidlərindən istifadə etməlidirlər.
 - c) Yol hərəkəti qaydalarını bilmək o qədər də vacib deyil.
 - d) Yol hərəkəti qaydalarına yalnız piyadalar əməl etməlidirlər.
 - e) Yol qəzaları yalnız sürücülərin ehtiyatsızlığı üzündən baş verir.

ТӘБІӘТІ ГӘЗӘК ВӘ ТАНІҢАҚ

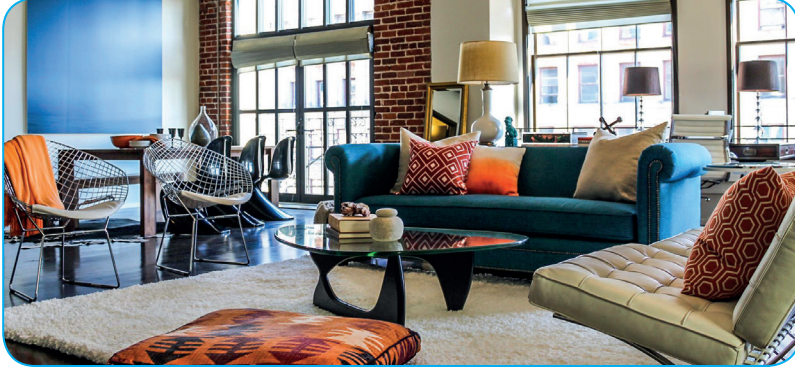
LAYIHA

1

Təbiətdəki cisim və maddələr

Şəklə əsasən otaqdakı cisimləri müəyyənləşdirin

Daş, ağac, top, qlobus, dəftər, radio, televizor və s. maddələr və ya cisimlərdir. Onların bir hissəsini insan düzəltdi, digərləri isə təbiətdə mövcuddur. İnsanın düzəltmədiyi cisimlər *təbiət cisimləri* adlanır. Cisimlərin müəyyən forması və həcmi olur. Eyni həcmli müxtəlif formalı cisimlərlə yanaşı, müxtəlif həcmli eyni formalı cisimlərə də rast gəlmək mümkündür.

İlk dəmir əşyalar eramızdan 2000 il əvvəl Misirdə, Assuriyada, Hindistanda və Çində düzəldilmişdir.

Aşağıdakı cisimlərin forması və həcmi haqqında nə deyə bilərsiniz?

Ətrafımızdakı cisimlər müxtəlif maddələrdən təşkil olunmuşdur. Su, şüşə, rezin, kauçuk, şəkər, yağ və s. maddədir. Eyni maddədən müxtəlif cisimlər, müxtəlif maddələrdən isə eyni cisimlər hazırlana bilər. Məsələn, qələmin gövdəsi metaldan və plastik maddələrdən, qazanlar isə mis, alüminium və s. hazırlana bilər.

Şəkillərdəki əşyalar nə üçün bu cür qruplaşdırılmışdır?

Təbiətdə milyonlarla maddə mövcuddur. Onların bir qismi təbii, bir qismi isə süni maddələrdir.

Maddələri necə fərqləndirək?

Cisim və maddələr arasında daim qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Maddələrdən müxtəlif əşyalar düzəltmək, bir maddədən başqa maddə almaq mümkündür.

Bəs maddələr təbiətdə hansı halda olur? Bunu şəkillərə əsasən müəyyən edin.

Təbiətdəki maddələr bir-birindən fərqlənir. Təbiətdə onlara 4 halda rast gəlinir: *bərk, maye, qaz və plazma*.

Daş, dəmir, buz maddənin bərk halına misaldır. *Su, benzin, kerosin* və s. mayedir. Qaz halında olan maddələrə misal olaraq *havanı, təbii qazı*,

A close-up photograph of a fire, showing bright orange and yellow flames. The fire is intense and appears to be burning in a container, with the flames rising and flickering. The background is dark, making the fire stand out. The image is framed by a purple border.

-

3. Düzgün çıxışı müəyyən edin.
-
- ```
graph LR; A[Cisimlər] --> B[yalnız forması var]; A --> C[formasını və həcmi var]; B --> D[rezin cisim]; B --> E[Eyni həcmli müxtəlif ölçülü qabıqlar]; C --> F[Müxtəlif maddələrdən hazırlanmış caydanlar]; D --> G[I çıxış]; E --> H[II çıxış]; F --> I[III çıxış];
```
- The flowchart classifies objects into three categories based on their shape and volume. It starts with 'Cisimlər' (Objects) and branches into 'yalnız forması var' (only shape) and 'formasını və həcmi var' (shape and volume). The first branch leads to 'rezin cisim' (rubber object) and 'Eyni həcmli müxtəlif ölçülü qabıqlar' (Objects of the same volume but different shapes). The second branch leads to 'Müxtəlif maddələrdən hazırlanmış caydanlar' (Cups made of different materials). These three categories then lead to three different outputs: 'I çıxış' (Output I), 'II çıxış' (Output II), and 'III çıxış' (Output III).

- 
- A crossword puzzle grid with red diagonal lines. The grid contains the following letters:
- |   |  |   |   |  |  |  |  |  |  |
|---|--|---|---|--|--|--|--|--|--|
| 1 |  |   | d |  |  |  |  |  |  |
|   |  | 2 | ə |  |  |  |  |  |  |
|   |  | 3 | m |  |  |  |  |  |  |
| 4 |  |   | i |  |  |  |  |  |  |
|   |  | 5 | r |  |  |  |  |  |  |





*Ətrafınıza diqqətlə baxsanız, orada müxtəlif canlılar görərsiniz.*



*İnsan, heyvan, bitki, göbələk və digər canlı orqanizmlərin yaşadığı şərait təbii mühit adlanır. Mühit və orqanizm bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Bütün canlı orqanizmlər müəyyən mühitdə yaranmış və ona uyğunlaşmışdır. Orqanizm daim onu əhatə edən mühit amillərinin təsirinə məruz qalır. Təbiətdə mühit amilləri hansılardır?*

Canlılara ətraf mühitdən təsir edən amillər (hava, işıq, temperatur, rütubət, orqanizmlər, bakteriyalar, bitkilər, heyvanlar, radiasiya və s.) **mühit amilləri** və ya **ekoloji amillər** adlanır. Bu amillər canlı və cansız olmaqla iki yerə ayrılır. Hər hansı bir amil kəskin dəyişərsə, həmin mühitdəki orqanizmlərin yaşaması çətinləşər və bu da tədricən onların məhvinə gətirib çıxara bilər.

Təbiətdə əsas cansız ekoloji amillər işıq, temperatur, su hesab olunur.

Təbiətdə **ışıq** olmasa, bitkilər məhv olar. Belə ki uzun müddət qaranlıq otaqda saxlanılan otaq bitkisi saralır və solur. Heyvanların çoxu günün maksimal uzun olduğu yaz və yay aylarında daha fəal olur və nəsil verib çoxalır.





Təbiətin əsas ekoloji amillərindən biri də *temperaturdur*. Canlıların yaşaması üçün istinin olması vacibdir. Lakin orqanizmlər, güclü şaxtalarda olduğu kimi, çox yüksək temperatūra da dözə bilmir və məhv olur.

Günəş şüaları okeanda 1000 metr dərinliyə qədər çata bilər.

Su da əsas ekoloji amillərdən biridir və canlıların yaşaması üçün vacibdir. Su olmayan yerdə canlılar yaşaya bilməz.



*Suyun canlıların həyatındakı roluna dair fikirlərinizi ümumiləşdirib təqdim edin.*

Canlılar üçün işıq, temperatur və su ilə yanaşı, torpaq və relyef kimi amillər də vacibdir. Dağlarda nə qədər hündürlüyə qalxsaq, temperaturun bir o qədər azaldığının şahidi olarıq. Buna görə də burada soyuqadavamlı bitki və heyvanlar yaşayır.



Ətraf mühitin canlı amilləri deyərkən, əsasən, *bakteriyalar, göbələklər, bitkilər və heyvanlar* nəzərdə tutulur. Bu canlılar birbirlərinə təsir edirlər. Məsələn, otlayan heyvanlar bitkilərlə, yırtıcı heyvanlar isə, əsasən, otlayan heyvanlarla qidalanırlar. Ona görə də canlılar arasında daimi *qida zənciri* mövcuddur. Əgər bu zəncir qırılsa, canlılar məhv olar.



Təbiətdə müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Baş verən bütün dəyişikliklərə hadisələr deyilir. *İlin fəsillərinin dəyişməsi, Günəşin çıxması və batması, şimşək və ildırım çaxmaları, Günəş və Ay tutulmaları, vulkan və*



*zəlzələlər, suyun donması və buxarlanması, buzun əriməsi, çayların daşması, bitkilərin böyüməsi və çiçəklənməsi, heyvanların çoxalması, yazda cücülərin görünməsi təbiət hadisələridir.*

Təbiət hadisələrinin bir qismi bəzən problemlər yaradır. Məsələn, respublikamız üçün o qədər də xarakterik olmayan güclü yağışlar və istilər təbiətə, həm də insanlara xeyli ziyan vurur.



*Güclü yağışlar təbiətə və insanlara nə kimi ziyan vura bilər? Sınıf yoldaşlarınızla müzakirə edin.*



*Çayın daşması*

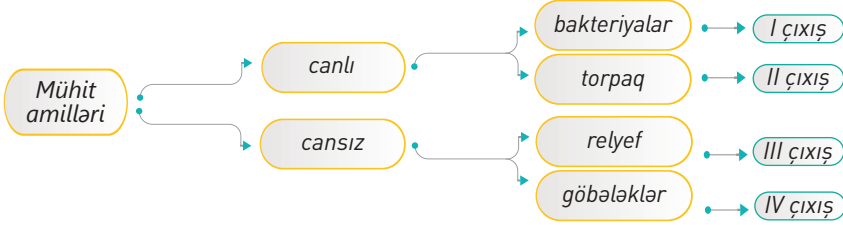
Təbiətdə daim *qeyri-adi hadisələr* baş verir. Bəzi illər havalar kəskin isti, bəzən də soyuq və yağıntılı ola bilər. Hazırda dünyada global iqlim dəyişikliyi müşahidə olunur. Bu proses Azərbaycana da öz təsirini göstərir. Bütün sadalanan proseslər cansız təbiətdə baş verir.

Lakin anomal hadisələr yalnız cansız təbiətdə deyil, həm də canlı təbiətdə baş verir. Buna yayda quraqlıq zamanı bəzi cücülərin sayının kütləvi sürətdə artmasını misal göstərmək olar. Hətta bəzən elə olur ki, kəpənəklər çoxalarkən onların tırtılları böyük bir meşənin ağaclarının yarpaqlarını məhv edir. Daha bir misal: çəyirtkələrin, gəmiricilərin kütləvi sürətdə çoxalması təbiətdə *bioloji tarazlığa* təsir göstərir. Məsələn, çəyirtkələr qarşılarına çıxan bütün yaşıl bitkiləri məhv edir. Belə hallar kənd təsərrüfatına böyük ziyan vurur. Son illərdə Azərbaycanın bəzi rayonlarında ilanların kütləvi artımı müşahidə olunur. Belə qeyri-adi hadisələri təbiətdə tez-tez müşahidə etmək mümkündür.





1. Düzgün çıxışları tapın.



2. Bakteriyalar bitki və heyvan qalıqlarını çürüdərək mineralaşdırır. Təbiətdə bütün bunlar olmasa, nə baş verər?

3. Su hövzələrinin çirkənlənməsi, meşələrin qırılması həşəratların azalmasına səbəb olur? Təbiətdə həşəratlar olmasa, nə baş verər?

4. Şam ağacının aşağı hissəsindəki budaqlar tez quruyur. Səbəbini araşdırın.



5. Cansız və canlı amilləri seçin.



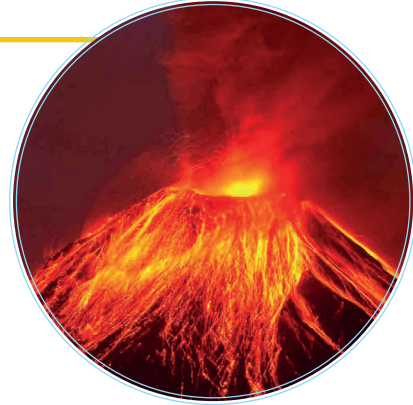


## Təbiət qəzəblənib

3



Çox vaxt bizdən asılı olan və olmayan səbəblərdən həyatımızı təhlükə qarşısında qoyuruq. Təhlükə bizi qəflətən hər yerdə yaxalaya bilər. "Fövqəladə hadisələr" ifadəsini televiziya ekranlarından, radiodan tez-tez eşidir, qəzet-jurnal səhifələrində bu sözlərə vaxtaşırı rast gəlirik.



Vulkan



Fövqəladə hadisə nə deməkdir? Bunun bizim sağlamlığımızla nə əlaqəsi var?

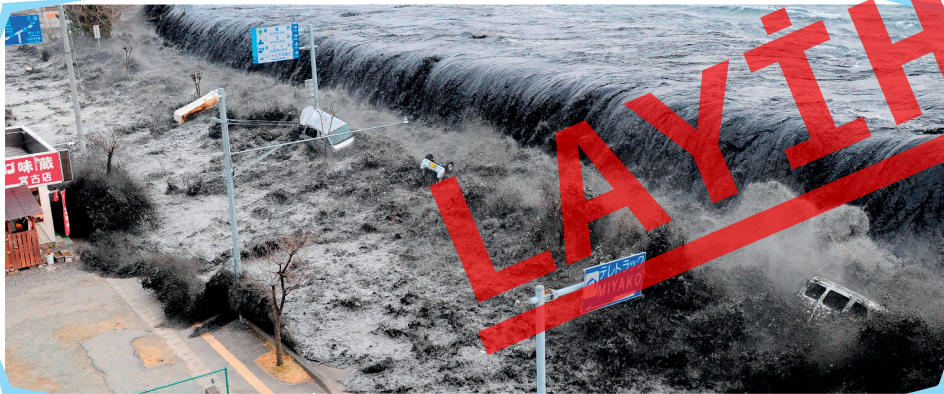
Təbiət hadisələrindən zəlzələ, vulkan püskürməsi, daşqın, sel, torpaq sürüşməsi, sunami, tufan, tornado və s. fövqəladə hadisələrə aid etmək olar.

Fövqəladə hadisələr təbii və texnogen olmaqla qruplaşdırılır.

Elm və texnikanın nailiyyətlərinə baxmayaraq, biz tez-tez təbii fəlakətlərin qarşısında aciz qalırıq. Bəzən təbii fəlakətlər minlərlə insanın həyatına son qoyur.



Hər gün dünyada 50 minə yaxın zəlzələ baş verir. Bunların əksəriyyəti zəif zəlzələlərdir.



Sunami



Sakit okeanın qərbində qasırğanı tayfun, Hindistanda siklon, Avstraliyada isə villi-villi adlandırırlar.

Zəlzələ ən böyük dağıdıcı qüvvəyə malik olan təbii fəlakətdir. O həm quruda, həm də suda baş verə bilər. Yer qabığının çatlaması, sunamilerin yaranması və s. hadisələrlə nəticələnən zəlzələlər həmişə öz dağıdıcı qüvvəsi ilə insana böyük ziyan vurur. Güclü zəlzələlər zamanı

çoxlu insan həlak olur, evlər uçur, şəhərlər dağılır. İnsanların uzun illər boyu qurub-yaratdıqlarını zəlzələ bir anda məhv edə bilər. Ən güclü zəlzələlər 12 bal gücündə olur. Bizim ölkəmizdə də zəlzələlər baş verir. XII əsrdə Gəncədə baş vermiş zəlzələ çoxlu insan tələfatı ilə nəticələnmiş və şəhər yerlə yeksan olmuşdur. Ötən əsrin əvvəllərində baş verən zəlzələ Şamaxı şəhərini tamamilə dağıtmışdır.



2015-ci il dekabrın 4-də güclü şimal küləyi nəticəsində dənizdə dalğanın hündürlüyü 9-10 m-ə çatmışdır. Nəticədə "Günəşli" yatağında 10 saylı dərin dəniz özülündə sualtı qaz xəttinin dayaq borusu qırılmış, şiddətli yanğın baş vermişdir. Bu hadisəni qiymətləndirin.



Ən ağır təbii fəlakətlərdən biri də *daşqındır*. Bu, dənizdə, göldə, çayda suyun səviyyəsinin kəskin sürətdə qalxması və ətrafı su basması deməkdir. Daşqının əsas səbəbi güclü leysan, intensiv qar əriməsi, şiddətli küləyin yaratdığı dalğa və sairədir. Daşqın qəfil baş verir və bir neçə saatdan 2-3 həftəyə qədər davam edə bilər, binaları, yolları, körpüləri, evləri dağıdır, insanları, ev və çöl heyvanlarını məhv edir. Daşqınlar Azərbaycan üçün xarakterik təbiət hadisəsidir.

*Qar uçqunları, gur sellər, dəhşətli sürüşmələr* — bütün bu təbiət hadisələri dağlıq ərazilərdə baş verir və insanlar, eləcə də onların evləri, yollar, körpülər və digər obyektlər üçün böyük təhlükədir.



1. Cədvəli dəftərinizə çəkin və müvafiq xanalarda şəkillərdə təsvir olunmuş hadisələr nəticəsində yarana biləcək təhlükə və proseslərin xüsusiyyətlərini qeyd edin.



| Fövqəladə hadisələr | Xüsusiyyətlər | Yarana biləcək təhlükələr |
|---------------------|---------------|---------------------------|
|                     |               |                           |
|                     |               |                           |

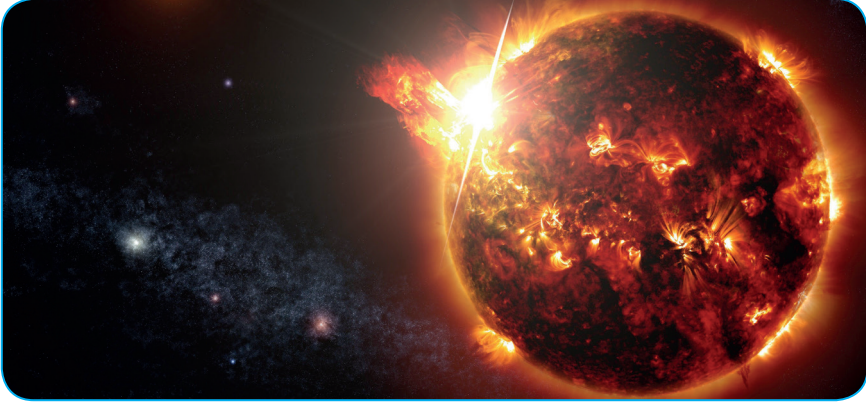
2. Sunami zamanı baş verə biləcək fəlakətlərin siyahısını tərtib edin.
3. Güclü daşqınların vurduğu ziyanı aid esse yazın.
4. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin vəzifələri haqqında məlumat toplayın.
5. Son dövrlərdə respublikamızda baş vermiş fəvqəladə hadisələrin siyahısını tərtib edin.
6. Ən dəhşətli hesab etdiyiniz fəvqəladə hadisəni əks etdirən rəsm çəkin.

**LAYIHƏ**





Şəklə baxın və orada gördükləriniz haqqında bildiklərinizi sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin. Şəkli bütövlükdə necə adlandırarsınız?



Günəş sisteminin bütün planetləri Yupiter planetinin içərisinə yerləşə bilər.

Bizi əhatə edən *kainat* (kosmos) sonsuz və əbədi aləmdir. Kainatda çoxsaylı səma cisimləri: ulduzlar, planetlər, peyklər, asteroidlər, kometalar, meteoritlər və s. vardır. Bu səma cisimləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub bir sistem əmələ gətirir.

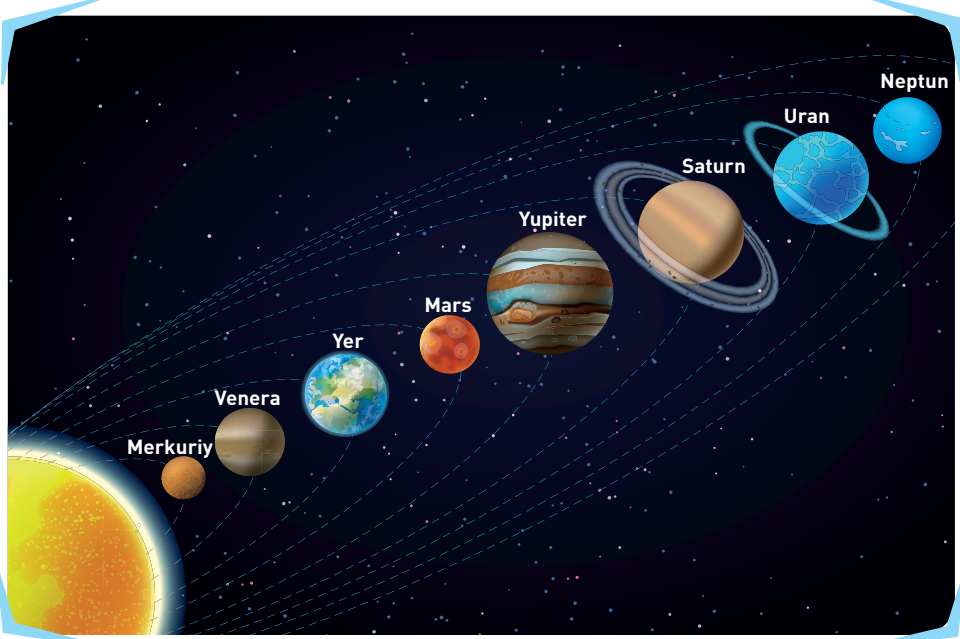
Bu sistemi *qalaktika* adlandırırlar. Kainatda yüz milyonlarla qalaktika mövcuddur.

Bizim qalaktika "*Süd yolu*" və ya "*Saman yolu*" adlanır. "*Süd yolu*"-nda Yerə ən yaxın ulduz Günəşdir. O çox da böyük ulduz deyil. Bizə yaxın olduğu üçün böyük görünür. Günəşin ətrafında 8 planet dövr edir. Bu planetlər bütönlükdə *Günəş sistemini* əmələ gətirir.

Günəşə ən yaxın olan planet *Merkuridir*. Merkurdan sonra *Venera* gəlir. *Venera* Yerə ən yaxın olan planetdir. Günəşə yaxınlığına görə *Venera*-dan sonra *Yer*, *Mars*, *Yupiter*, *Saturn*, *Uran* və *Neptun* planetləri gəlir.

Yer "8 kosmik səyyah" ailəsində 3-cü planetdir. Biz diametri 12 min 750 kilometr olan bu kürəşəkilli nəhəng, təbii "kosmik gəmi"-nin sakinləyirik. Bəs bizim planet çoxmu böyükdür? O, *Merkuri*, *Mars* və





Veneradan bir qədər böyükdür, Yupiter, Saturn və Urandan isə çox kiçikdir. Yer kürəsi ətrafında bir dəfə tam dolanmaq üçün 40 min kilometr yol getmək lazımdır.

Planetlər Günəşin ətrafında fırlandığı kimi, planetlərin də ətrafında peyklər dolanır. Yer peyki Aydır. Merkuri və Veneranın peyki yoxdur.

Günəş sistemində bir sıra hadisələr baş verir: Günəş və Ay tutulmaları, planetlərin paradi, hərəkəti və s.



Marsdakı dağların hündürlüyü 20-25 kilometrə çatır.



Yer kürəsi də bütün digər planetlər kimi daim hərəkət edir. Yer in iki cür hərəkəti vardır:

### 1. Yer in öz oxu ətrafında hərəkəti.

Bu vaxt nə baş verir?

Yer kürəsi öz oxu ətrafında qərbdən şərqə doğru hərəkət edir. O öz oxu ətrafında tam dövrünü 24 saata (bir sutka) başa vurur. Bu hərəkətin nəticəsində də gecə və gündüz əvəzlənməsi baş verir. Yer kürəsinin Günəş işığı düşən hissəsində gündüz, əks tərəfində isə gecə olur.

### 2. Yer in Günəş ətrafında hərəkəti.

Bu zaman nə baş verir?

Yer təkcə öz oxu ətrafında deyil, həm də Günəşin ətrafında hərəkət edir. Yer Günəş ətrafında 1 dövrünü 365 günə, yəni 1 ilə başa vurur. Bu da planetimizdə fəsilərin dəyişməsinə səbəb olur.



1. Əl fələri ilə qlobusa işıq salıb gecə və gündüzün necə yarandığını müşahidə edin.
2. Bəzi ölkələrdə yalnız yay fəslı müşahidə olunur. Bunun müsbət və mənfi tərəflərini müəyyənəldərin.
3. "Planetlərin paradı" haqqında məlumat toplayın.

## Ekoloji mühitin canlılara təsiri

5



*Bəzən səmada quşların qatarlaşaraq uçduğu müşahidə olunur. Sizcə, buna səbəb nədir?*

Təbiətdə baş verən dəyişikliklər canlılara müxtəlif formada təsir göstərir. Orqanizmlər bu dəyişikliklərə müxtəlif cür uyğunlaşır.

Məsələn, bakteriyaların bəziləri  $+146^{\circ}\text{C}$  temperaturda, şimalda yaşayan bitki və heyvanlar isə  $-70^{\circ}\text{C}$  temperaturda belə məhv olurlar.

Elə orqanizmlər də var ki, onlar mühit dəyişikliyinə o qədər də dözə bilmirlər. Məsələn, quruda yaşamağa uyğunlaşmış bitki və heyvanların əksəriyyəti güclü isti və şaxtalarda məhv olur.



İynəyarpaqlı ağaclar ən soyuqda-vamlı ağaclardır.



*Güclü isti və soyuqlardan qorunmaları üçün canlıların hansı uyğunlaşmaları vardır? Müəyyənləsdirin və müzakirə edin.*



Bilirsiniz ki, Günəş həyat mənbəyidir. Lakin onun da canlılara təsirini araşdırsaq, görürük ki, Günəş şüalarının müəyyən qismi Yer səthinə çatır. Günəş şüalarından biri olan *ultrabənövşəyi şüalar\** gözlə görünməsə də, Yerdə baş verənlərə güclü təsir göstərir. Bu şüaların bir hissəsinin qarşısını atmosferdəki *ozon* qatı kəsir. Əgər bu qat olmasa, Günəşin şüaları Yerdə olan bütün canlı aləmi məhv edir. Deməli, canlılar Yerə çatan Günəş şüalarına uyğunlaşmışdır. Bu şüalar orqanizmə müsbət təsir göstərir. Ultrabənövşəyi şüaların təsiri ilə insan bədənində D vitamini əmələ gəlir.



\* Ultrabənövşəyi şüalar – Günəşin qısdalğalı şüaları

Orqanizmdə D vitamininin çatışmazlığı uşaqlarda *raxit* xəstəliyinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də bədən yoluxucu xəstəliklərə qarşı müqaviməti azalır, sümüklərin formalaşması pozulur. Həkimlər belə halların baş verməməsi üçün körpələri təmiz havada gəzdirməyi tövsiyə edirlər. Lakin həddindən çox Günəş şüası da sağlamlığa ziyanlıdır. Günəş şüaları altında çox qaldaqda *günvurma* baş verə və dəridə yanıqlar əmələ gələ bilər.

Siçan dəvə ilə müqayisədə susuzluğa daha uzun müddət davam gətirə bilər.



Hal-hazırda atmosferin bəzi yerlərində ozon qatının dağılması müşahidə olunur. Buradan keçən qısdalğalı ultrabənövşəyi şüalar təbiətdəki canlılara mənfi təsir göstərir. Nəticədə insanlarda bəzi xəstəliklərin yaranması, bəzilərinin isə sürətlə inkişafı baş verir. Bunun üçün bəzi günlərdə, yəni ultrabənövşəyi şüaların Yerə daha çox təsir etdiyi vaxtlarda həkimlər insanlara evdə qalmağı məsləhət görürlər.

Zavodların atmosfərə buraxdığı zəhərli qazlar, maşınların tüstüsü, sulara axıdılan kimyəvi maddələr də bitki və heyvanlara, insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Mühitin dəyişməsi, isti və quraqlıq, kəskin şaxtalar, vulkan püskürmələri, yanğınlar və s. bir çox bitki və heyvanların nəslinin kəsilməsinə səbəb olmuşdur.



### 1. Düzgün olanları seçin:

- 1) Bakteriyalar həddindən artıq güclü istilərə dözür.
  - 2) Ozon qatı dağılsa da, həyat davam edər.
  - 3) Ultrabənövşəyi şüalar dəridə D vitamini əmələ gətirir.
  - 4) Günəş şüaları altında çox qalanda günvurma baş verir.
  - 5) Ultrabənövşəyi şüaları insan görə bilər.
  - 6) Quruda yaşayan bitkilər  $+100^{\circ}\text{C}$  qədər temperatura dözə bilər.
  - 7) Maşınların tüstüsü təbiəti korlayır.
  - 8) Buzlaşma bəzi heyvanların nəslinin kəsilməsinə səbəb olmuşdur.
2. Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin mühiti dəyişdirməsinin canlılara təsirinə aid misallar yazın.
3. Ətraf mühitin insan orqanizminə təsirinə dair misallar göstərin.
4. Havası çox çirkənlənmiş bir şəhər var. Havanı təmizləmək, insanları fəlakətdən xilas etmək üçün bu şəhərdə bir sıra tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulub. Sizcə, aşağıdakılardan hansı bioloji tədbir hesab olunur?
- Zavodlarda təmizləyici qurğuların yenilənməsi;
  - Kömürdən istifadənin azaldılması;
  - Fabrik və zavodlarda kimyəvi maddələrin havaya buraxılmaması;
  - Ağacların əkilməsi.





*Yəqin ki, dünya səyahətinə çıxmağa etiraz etməzsiniz. Heç düşünmüşünüzmü ki, bu zaman hansı təhlükələrlə rastlaşa bilərsiniz?*



Yalnız yanğıni, zəlzələni, meşə-də azmağı və s. təhlükə adlandırmaq olmaz. İqlim şəraitinin dəyişməsi də orqanizm üçün ciddi təhlükə yarada bilər.

Çünki hər birimiz müəyyən iqlim\* şəraitinə uyğunlaşmışıq. Yəni uyğunlaşdığımız şəraitdə havanın temperaturu, rütubət, ilin günəşli günləri bizə əks təsir göstərmir. Qəbul etdiyimiz qidalara belə orqanizminiz öyrəşmiş

olur. Əgər dünya səyahətinə çıxmağa qərar verirsiniz, gedəcəyimiz ölkə haqqında bir az araşdırma aparmağımız məsləhətdir. Bu araşdırma yalnız gedəcəyiniz ölkədə istirahət mərkəzləri, muzeylər, gəzməli-görməli yerlər barədə deyil, həm də *iqlim* şəraiti və qida rasionu barədə olmalıdır.



Qəfil iqlim dəyişkənliyi orqanizm üçün ciddi təhlükəyə, stressə səbəb ola bilər. Səyahətə gedəcəyimiz ölkənin iqlimi ilə yaşadığımız yerin iqlimi nə qədər uyğun olarsa, orqanizm də həmin hava şəraitinə bir o qədər tez uyğunlaşar.

\* *İqlim* – hava şəraitinin bir-birini əvəz edən bütün müxtəlifliklərinin cəmi



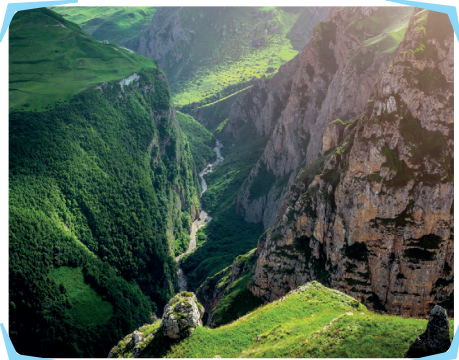
*Şəkillərə əsasən müxtəlif mühit amillərinin insan orqanizminə necə təsir göstərdiyini sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin.*



Günəş şüaları orqanizm üçün nə qədər əhəmiyyətli olsa da, müxtəlif xəstəliklərə də yol açır. Bu xəstəliklərə ürək-damar, dəri və sinir sistemi xəstəliklərini misal göstərmək olar.

Payızda havalar yavaş-yavaş soyumağa başlayır. Orqanizm soyuq havaya uyğunlaşır. Lakin təsəvvür edin ki, birdən-birə istidən çıxıb soyuğa düşmüsünüz. Bu zaman orqanizm mühitə çox çətin uyğunlaşar.

Dağlıq ərazilər öz iqliminə və həyat şəraitinə görə digər ərazilərdən fərqlidir. Dağa qalxdıqca havanın təzyiqi aşağı düşür. *Oksigen* azalır. Belə iqlim şəraiti insana başgicəllənmə, tənəffüs çatışmazlığı, yuxu gətirir. Bu məhz oksigen çatışmazlığı ilə bağlıdır. Ancaq bunun yerli əhaliyə heç bir təsiri yoxdur. Orqanizmin bu şəraitə uyğunlaşması müəyyən vaxt tələb edir.



*Bakıdan Kanadaya gedən şəxs bir neçə gün özünü pis hiss edə bilər. Bunun səbəbini araşdırın.*



### **Unutmayın!**

*Başqa bir ölkəyə gedərkən diqqət etməlisiniz: su tədarükü görmədən isti ölkələrdə yola çıxmayın. İsti havada orqanizm çox su itirir. Gözlərinizi Günəşdən qorumaq üçün eynəklərdən istifadə edin.*



1. Dəniz görəndə o saat insanın ürəyindən suya atılıb üzmək keçir. Lakin həkimlər bir az kölgədə oturub gözləməyi məsləhət görürlər. Sizcə, daha hansı qaydalara əməl olunmalıdır? Nə üçün?
2. Şəkillərdə verilmiş xalqların nümayəndələrində iqlimə uyğunlaşma əlamətlərini müəyyənləşdirin və səbəbini izah edin.



3. Kosmonavtların kosmosda hansı çətinliklərlə rastlaşdığı haqqında məlumat toplayın.





*Məşələrin kütləvi şəkildə qırılması bəzi bitki və heyvan növlərinin sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Bu hadisələrin bir-biri ilə əlaqəsini necə izah edə bilərsiniz?*



Ətraf mühit canlıların sığınacağı, qida və oksigen mənbəyidir. Lakin son illərdə dünyada baş verən müharibələr, zəhərli qazlar, tüstü və küllə müşayiət olunan yanğınlar, temperatur və digər iqlim dəyişiklikləri və s. hallar ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olmuşdur.

Dünyanın ən böyük gölü olan Xəzərə çirkəb sularının, məişət tullantılarının və s. axıdılması onun çirkənlənməsinə səbəb olur.

Təbiət haray çəkir:  
"Məni qurtarın".  
Haraya səbəb nədir?

Havanın  
çirkənlənməsi

Suyun  
çirkənlənməsi

Torpağın  
çirkənlənməsi



İnsan təbiətdə yaşayır və onun bir hissəsidir. Hal-hazırda təbiətdə insanın əli çatmayan bir yer qalmamışdır. Müasir dövrdə artıq insan təbiəti nəinki qoruyub saxlamaq, hətta onu xilas etmək yolları barədə düşünməyə başlayıb .

Havada *oksigenin azalması, karbon və müxtəlif zərərli qazların artması* əksər canlılara pis təsir edir, onların məhvinə səbəb olur.

İlk canlılar suda yaranmışdır. *Susuz həyat yoxdur. Həyat mənbəyi olan su yalnız su hövzələrində deyil, həmçinin havada, torpaqda, canlıların orqanizmində də vardır.* İcməli su problemi bir çox ölkələrdə ən vacib məsələyə çevrilmişdir. Bəzi ölkələrdə içməyə yararsız suların istifadəsi milyonlarla insanın məhvinə səbəb olur.

*Torpaq* qida məhsullarının yetişdirilməsi üçün əsas mənbədir.

Təəssüf ki, şəhərlərin artması meşə və otlaqların azalmasına səbəb olur, nəticədə yararlı torpaqlar sıradan çıxır.





Qruplara bölünüb aşağıdakı mövzularda araşdırma aparın:

Xəzərin çirklənməsi

Canlılara təsiri

Torpağın çirklənməsi

Canlılara təsiri

Havanın çirklənməsi

Canlılara təsiri

Canlılar ətraf mühitin cansız amilləri – işıq, su, istilik olmadan yaşaya bilməz. Işıqsız bitkilər yaşaya bilməz, susuz Yer üzündəki bütün həyat məhv olar. Təsəvvür edin ki, istilik yoxdur, hər tərəf buz bağlayıb. Gözünüzün qarşısında hansı mənzərəyə canlanar?

Bitkilərə nəzər salaq: nərgiz, lələ, qızılgül və digər çiçəklər bizi heyran edir. Səmaya baxırıq: Günəş, Ay və ulduzlar bizdə xoş əhvali-ruhiyyə yaradır. Torpağa diqqətlə baxsaq, orada nələr görmərik? Bir çox canlılar (yağış qurdu, bəzi cücülər) torpaqda olan müxtəlif çürüntü, bitki kökləri və s. ilə qidalanırlar.

Təbiətə bir çox amillər zərər vurur. Bunlardan biri *səs-küydür*. Səs-küy insanlara təsir etdiyi kimi, digər canlılara da təsir edir. Məsələn, təyyarələr yerə yaxın məsafədə uçuşları zaman kenqurular, dəniz pişikləri və s. heyvanların ürəkləri partlayır və ölürlər. Güllə səmindən qorxaraq yuvasındakı yumurtalarını qoyub qaçmış quşların yumurtasından bala çıxır.

Bir sözlə, təbiəti xilas etmək lazımdır. Çünki təbiət bütöv bir orqanizmdir. Onun bütün orqanları qorunmalıdır.



Son 300 ildə insan Yer kürəsindəki meşələrin 65 faizini məhv etmişdir. Belə davam etsə, 15-20 ildən sonra bütün dünyada olan meşələrin sahəsi iki dəfə azalacaqdır.





1. Aşağıdakı şəkillərə əsasən təbiətdə yaranan ekoloji problemlərə səbəb olan amilləri müəyyənləsdirin.



2. "Xəzər dənizində ekoloji problemlər" mövzusunda esse yazın.  
3. Ətraf mühitin qorunmasına dair plakat və simvol hazırlayın.  
4. Ozon qatının dağılması nəyə səbəb ola bilər?  
a) Heç bir dəyişiklik baş verməz.  
b) Bitkilər zəif inkişaf edir.  
c) Havada karbon qazı artır.  
d) Yerdəki canlılar məhv olar.  
5. "Yaşılıqları qoruyaq" adlı kiçik qrup yaradın. Bu qrupun məktəbinizdə görə biləcək işlərini planlaşdırın.

LAYİHƏ



*Anası Rövşənə hər gün zibil atmağı tapşırırmışdı. O isə tənbellik edərək zibili qutuya deyil, yaxınlıqdakı binanın tininə atırdı. Qonşu Rövşəni çağırıb danladı. Rövşənin hərəkətini necə qiymətləndirmək olar?*

“

*Biz öz əllərimizlə təbiətdə ikinci təbiət yaradırıq.*

**Siseron**

İnsan təbiəti öyrənir və ondan öz məqsədləri üçün istifadə edir. Lakin insan təbiətdən düzgün istifadə etmədikdə ona böyük zərbə vurur. Məsələn, meşələri qırmaqla onun bitki və heyvanlar aləmini məhv edir. Zavod və fabriklərdən müxtəlif kimyəvi proseslər nəticəsində ayrılan zəhərli maddələr təmizlənmədən suya və havaya buraxıldıqda canlı orqanizmlərə, eləcə də insan sağlamlığına ziyan vurur. Bu isə bütövlükdə bəşəriyyətə böyük zərbədir. Əgər proseslər bu cür davam edərsə, insan həm özünü, həm də bütövlükdə təbiəti məhv edə bilər. Ona görə də hər birimiz təbiətin mühafizəsi işinə qayğı göstərməli, onu daim qorumalıyıq.

Təbiətin mühafizəsi global problemdir. Bütün dünya dövlətləri təbiətin mühafizəsinə dair müxtəlif qərar və qanunlar qəbul etmişdir. Bu qanunları həyata keçirmək üçün isə bəşəriyyət həmrəy olmalıdır. Hazırda bütün dünya dövlətləri arasında təbiəti qorumaq məqsədilə yeni müqavilələr bağlanır, sazişlər imzalanır, müxtəlif layihələr həyata keçirilir.



*Şəkillərdəki hadisələri müzakirə edin və oxşar nümunələr göstərin.*





İnsanın hüquqlarından biri də sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququdur. Təbiəti qorumaq isə yalnız dövlət orqanlarının deyil, hamımızın borcudur.

Hər birimiz bilməliyik ki, bugünkü həyatımız üçün, ilk növbədə, təbiətə borcluyuq. Təbiət isə bu borcun əvəzində insandan qayğıkeş və humanist münasibət gözləyir.

Yer üzündəki 11 iqlim tipindən 9-u Azərbaycanda var. Doğma vətənimiz zəngin təbiət muzeyidir. Bu muzey il boyu zirvəsi qarla örtülü dağları, min bir dərdə dəva olan nadir bitkiləri, zəngin heyvanlar aləmi, təkrarolunmaz gözəlliyi olan gölləri, çayları ilə hər kəsi heyran edir.

Təbiət bizim sərvətimiz, var-dövlətimiz, həyatımızın bir hissəsidir. Elm və texnikanın inkişafı, bu sahədə qazanılan uğurlar insanın xoş güzəranı üçündür. Lakin bu güzəranı qurarkən bəzən ekoloji tarazlığı da pozmuş olur. Bu kobud səhvlərin acı nəticələri ilə qarşılaşmamaq üçün dilimizdən, dinimizdən asılı olmayaraq təbiəti mənəvi cavabdehliklə qorumaq borcumuzdur. Hər birimiz təbiətə, onun sərvətlərinə, canlılar aləminə doğma münasibət bəsləməliyik. Biri ağacın budağını sındırarkən və yaxud da zibili yerə atarkən "Mənim nəyimə lazımdır" deyib keçməyin. Əslində, hamılıqla bunun qarşısını almağa çalışmalıdır. Bu hamımızın təbiət qarşısında mənəvi borcudur. Bunu mən etməsəm, siz etməsəniz, yoldaşlarınız etməsə, nə baş verər?!



Xoş gələcəyimizi qurmaq üçün bu gündən başlayaraq təbiəti qorumalıyıq. Ata-babalarımızdan miras qalmış təbiəti yalnız qorumaqla gələcək nəsillərə ötürə bilərik. Unutmayın ki, bu eyni zamanda ekoloji mədəniyyətdir.



1. Bizim təbiət qarşısındakı vəzifələrimizin siyahısını tərtib edin.
2. Respublikamızda insanların çoxu şəhərlərdə yaşayır. Bu ətraf mühitə necə təsir göstərir?
3. Təbiəti qorumaq üçün nə edə bilərsiniz? Fikirləşin və esse yazın.
4. Çirkab suların düzgün axıdılmaması təbiətə hansı ziyanı vura bilər? Fikirləşin və izah edin.





DİNİMİZ VƏ MƏNƏVİYYATIMIZ

~~LAYİHƏ~~

## İnsanın gözəlliyi onun əxlaq və davranışındadır



*Biz tez-tez “o çox tərbiyəli qızıdır və ya tərbiyəli oğlandır” kəlmələrini eşidirik. Sizcə, bu sözlər nəyi ifadə edir? Nə etməliyə ki, bu sözlər bizim üçün də səslənsin?*

Hər birimizin əxlaqı davranış və hərəkətlərimizlə ölçülür. Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) yaxşı əxlaq sahiblərini çox sevirdi. “Allah yanında ən çox sevilən qullar kimlərdir?” sualına “*Əxlaqı ən gözəl olanlardır*” cavabını vermişdir.



Hər bir insanın özünə görə ağılı, şüur səviyyəsi, vicdanı, iradəsi, arzu və istəkləri, dünyaya baxışı, əqidə və ideyaları vardır. Bütün bunlar birlikdə insanın *mənəviyyatını* təşkil edir. Hər bir insanın *əxlaqı da* onun mənəviyyatından asılıdır. İnsanın əxlaq və davranışı onun mənəvi sağlamlığının göstəricisidir.

Hər bir əxlaqlı insan ədəb qaydalarına riayət edir, özü qədər başqaları haqqında da düşünür, onların rahatlığını pozmamağa çalışır. Yaxşı tərbiyə görmüş, yüksək əxlaqı keyfiyyətlərə malik insanların fəaliyyəti faydalı olur. Belə insanlar cəmiyyətə və başqalarına fayda verir, eyni zamanda özləri də faydalanırlar.



“İnsanların ən xeyirlisi insanlara ən çox faydası olanıdır.

**Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s)**



*Üzeyir, Raul, Qabil, Əli və Nihad dostluq edirlər. Onlar hansı qaydalara əməl etməlidirlər ki, dostluqları uzun müddət davam etsin? Bu qaydaları müəyyənləşdirin.*

Həyatda bəzən gözləmədiyimiz halda bəzi insanların kobud münasibəti ilə rastlaşırıq. Biz bunu ailədə, məktəbdə, ictimai yerlərdə tez-tez müşahidə edirik. Belə hallar cəmiyyətdə müsbət qarşılanmır.

İnsanların əxlaq və davranışlarının formalaşmasında mühitin və ailənin, milli dəyərlərin, televiziya verilişlərinin, kino və teatrın rolu böyükdür. “Şərikli çörək”, “Qaraca qız”, “Ögey ana” filmlərini, yəqin ki, görmüsünüz. Bu filmlərdə humanizm\*, insansevərlik ön plana çəkilib. Bu filmlər hər birimizdə mehribanlıq, kollektivçilik, dürüstlük, böyüklərə hörmət, insanlara sevgi kimi gözəl xüsusiyyətlər formalaşdırır.

Cəmiyyətdə neçə-neçə namuslu insan yalanın, iftiranın, böhtanın qurbanı olur. Bunun səbəbi dedi-qodulardır. Belə hallar get-gedə cəmiyyətdə kök salaraq insanların həyatına təsir edir, onların əxlaqi və mənəvi dəyərlərini korlayır. Siz də çalışın yalandan, iftiradan, qeybətdən, saxtakarlıqdan uzaq olasınız. Düzgün və dürüst insan olmağa səy göstərin, dilinizə yalan söz gətirməyin.



\* Humazim – (lat. humanitas — «insanlıq», humanus — «insani», homo — «insan») sözündən götürülüb



Azərbaycan xalqının görkəmli maarifpərvər yazıçısı Abbasqulu ağa Bakıxanov qeyd edirdi:

“Fəlakət yalançılıqda olduğu kimi, nicat da doğruluqdadır”.

Digər dünyaca məşhur alim İ.Kant gözəl bir fikir söyləmişdir: “Yalanın ən böyük düşməni həqiqətdir”.

Gördüyünüz kimi, əsrlər boyu insanlar yalana qarşı olmuş, onu əxlaq qanunlarına zidd hesab etmişlər. Doğru danışmaq sizi doğru əməllərə cəlb edir. İnsanın gözəlliyi də məhz onun gözəl əməlləri, yalan və qeybətdən uzaq nitqi və insanlara qarşı gözəl münasibətləridir. Bu cür münasibət sizin yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmağınızdan, daxili aləminizin zənginliyindən xəbər verir və sizin həyatda yaşamağınızı rahatlaşdırır.

Aşağı siniflərdə oxuyarkən siz Abdulla Şaiqin “Yalançı çoban” şeiri ilə tanış olmusunuz, yaxud da bu şeirin nağıl variantını eşitmisiniz. Adi bir zarafatla başlanan yalan çobanın sürüsünün canavarlar tərəfindən aparılmasına səbəb olur.

İlk baxışdan bu cür xırda yalanlar zaman keçdikcə insanların həyatında öz mənfi izlərini buraxır. Çalışın zarafatla belə olsa, yalan danışmayın. Öz mənəviyyatınızı daim təmiz və pak saxlayın.



1. Əxlaqlı hesab etdiyiniz insanın hansı keyfiyyətlərə malik olduğunu təsvir edin. Kiçik səhnə hazırlayaraq bunu rollarda ifadə edin.
2. “Şərikli çörək” filmi izləyin, bu filmin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında kiçik esse yazın.
3. Verilmiş mətnə əsasən sual və tapşırıqları cavablandırın:  
“Çingiz babasını çox sevir. Babası çox mədəni, savadlı, nurani insandır. Çoxlu mütləqə edir. O, içəri girəndə Çingiz hər zaman ayağa qalxır, ona yer göstərir. Babasının sözünü kəsmir, onu sonadək səbirlə dinləyir. Söhbətlərinə böyük maraqla qulaq asır. Babası Çingizi tez-tez özü ilə teatra, muzeylərə aparır. Baba öz dostları ilə Dənizkənarı Milli Parka çay içməyə gedəndə də Çingiz babasından ayrılmır”.  
Çingizin davranışlarına münasibət bildirin.  
Bu cür davranışı formalaşdıran amillər hansılardır?  
Mətni davam etdirsəydiniz, Çingizin davranışlarına başqa nələri əlavə edərdiniz?

LAYIHƏ



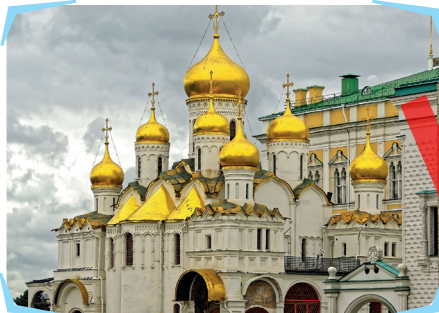


Şəkillərdə hansı dinlərə aid təsvirlər verilmişdir?  
Siz bu dinlər haqqında nə bilirsiniz?



*Din* dünya gerçəkliyini dərk etməyə aparan yoldur. Dinin yolu böyük, cığırları çoxdur. Dünya əhalisi müxtəlif dinlərə etiqad edir. Siz bunlardan bəzilərinin adlarını artıq bilirsiniz. Bu dinlərin bəzilərinin öz peyğəmbəri, öz ənənələri, müqəddəs kitabları var.

Dinlərin sərhədi yalnız bir ölkə ilə məhdudlaşmır, o, müxtəlif ölkələri əhatə edir.



Kilsə



Sinaqoq

Sizə məlumdur ki, Azərbaycan tolerant ölkədir. Ölkəmizdə müsəlmanlarla yanaşı, digər dinlərə də etiqad edən insanlar yaşayırlar.



*Ölkəmizdə müsəlmanların çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, bütün dinlərə hörmətlə yanaşılır. Bu fikri necə əsaslandırma bilərsiniz?*

Qədim İpək yolunun üzərində yerləşən və Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan torpağı tarix boyu müxtəlif dinlərin qovuşduğu bir məkan olmuşdur. Belə bir şəraitin mövcud olmasında Azərbaycanın tarixi inkişafı, coğrafi mövqeyi, əhalisinin tərkibi və digər səbəblər böyük rol oynamışdır.

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində tarixən *şamanlıq, zərdüştlük* kimi çoxallahlı dinlərlə yanaşı, *yəhudilik, xristianlıq* və *islam* kimi təkallahlı dinlər də mövcud olmuşdur. Azərbaycanda dini dözümlülüyn tərbiyə edilməsində islam dini böyük rol oynamışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bu barədə demişdir: “Dünyada bir çox dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar islam dininə mənsub olmağımızla həmişə qürur duymuş, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmiş, düşmənçilik etməmiş, ədavət aparmamış və digər xalqları dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, dinlərin kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar”.

Əsrlər boyu öz adət-ənənələri ilə formalaşmış inkişaf edən xalqımız aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə birləşdirmişdir:

- Vətənə, torpağa, ailəyə, böyük və kiçiyə hörmət, qayğı və sevgi;
- Qonaqpərvərlik, başqa xalqlara və millətlərə böyük hörmət;
- İnsanlıq, xeyirxahlıq, bağışlamaq;

“Din Allahın buyurduqlarını həyata keçirmək üçün bir vasitədir.

**İ.Kant**

- Başqa dinlərə qarşı dözümlülük;
- Başqa adət-ənənələri normal qarşılayıb onlara heç bir fərq göstərməmək;
- Başqa mədəniyyətlərə məxsus mərasimlərdə hörmət olaraq iştirak etmək;
- Başqa dinlərə sitayiş edən xalqların dini abidələrinə hörmət və qayğı ilə yanaşmaq və s.

Dövlətçilik ənənələri olan xalqımız üçrəngli bayrağımız altında bütün xalqlara, etnik qruplara eyni hörmət və qayğı ilə yanaşmış və yanaşmaqdadır.

Bütün dinlərin özünəməxsus ibadət mərasimləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Bütün dinlərin apardığı yol Allaha gedən yoldur. Allaha gedən yolda dinlərin ortaq cəhətləri vardır ki, bunların sırasına əxlaqlı olmaq, doğru olmaq və bu kimi müsbət keyfiyyətlərin aşılınması daxildir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsində qeyd olunur ki, bizim respublikamızda din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. Bununla yanaşı, respublikamızda, insan şəxsiyyətini alçaldan, humanizm prinsiplərinə zidd olan dinləri yaymaq və təbliğ etmək qadağandır.

Azərbaycan tarixən mədəniyyətləri, müxtəlif dünyagörüşləri özündə birləşdirən, müxtəlif xalqlara, onların mənəvi dəyərlərinə tolerant, yəni dözümlü yaşayan bir məkan olmuşdur. Müasir dövrdə bir çox dövlətlərin dinlərarası dialoqun inkişafına səy göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda bu artıq yaşayış tərzinə çevrilmişdir. Etnik və dini cəhətdən rəngarəng olan Azərbaycanda müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında həmişə dostluq münasibətləri, tolerantlıq ənənələri mövcud olmuşdur.



Ümummilli lider Heydər Əliyev mənəvi dəyərlər sistemində dil, din, adət-ənənə, mədəniyyət, ədəbiyyat, tarixi keçmiş kimi amilləri daxil edir və deyirdi ki, hər xalqın öz adət-ənənələri, milli-mənəvi, dini dəyərləri var, biz də öz milli-mənəvi və dini dəyərlərimizlə fəxr edirik. Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsini, qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürürdü.

Müsəlmanların həyatında Ramazan və Qurban bayramlarının mühüm rolu olduğu kimi, Pasxa bayramı da xristianların həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dini adət-ənənələrə dözümlü nümayiş etdirmək insanın mənəvi aləminin zənginliyindən xəbər verir.

Elmi ədəbiyyatda "tolerantlıq-dözümlülük" dini və milli müxtəlifliyin etirafı və ona hörmətlə yanaşması kimi izah edilir. Hər bir dini və milli müxtəlifliyə dözümlü yanaşma müasir dövrün tələblərindən biridir. Elm və texnologiyanın inkişafı insanların daha da yaxınlaşmasını sürətləndirmişdir. Müxtəlif dinlərin və xalqların nümayəndələrinin təhsil, iş və digər bu kimi uğurlu işlərin həyata keçirilməsi üçün bir araya gəlməsinə şərait yaratdığı bir dövrdə dözümlülük ən gözəl vasitədir.



1. Azərbaycan nə üçün dinlərin qovuşduğu məkan adlanır?
2. Ölkəmizdə olan müxtəlif dinlərə qarşı münasibət və onlara dövlət qayğısı haqqında məlumat toplayın.
3. İbrahimin dostları David yəhudi, Aleksey rusdur. Onlar İbrahimgilə qonaq gəlmişdilər. İbrahimin anası onları qucaqladı. Ananın dostlara münasibətini qiymətləndirin.
4. Nə üçün tolerantlıq vacib hesab olunur?

**LAYİHƏ**



## Səməvi və qeyri-səməvi dinlər

3



*Şəkildə islam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərim göstərilir. Siz daha hansı müqəddəs dini kitabları və onların məxsus olduğu dinləri tanıyırsınız?*



*Din* insanların dünyada və axirətdə səadətə qovuşmalarına kömək edən ilahi inanc sistemidir. Din dedikdə mənbəyi yaradana dayanan inanc sistemi nəzərdə tutulur. Dinləri *səməvi* və *qeyri-səməvi* olmaqla iki qrupa ayırırlar. Səməvi dinlər, adından da bəlli olduğu kimi, Allahın mələklər vasitəsilə peyğəmbərlərə nazil etdiyi vəhy\* əsasında yaranmışdır. Onlara *xristianlıq*, *yəhudilik* və *islam* dinlərini aid edirlər.

“*İbadətlərin ən fəzilətlişi dini anlamaqdır.*

**Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s)**



*Dinləri müqayisə edin.*

| Dinlər      | Peyğəmbərlər | Müqəddəs kitab | İbadət yeri |
|-------------|--------------|----------------|-------------|
| Yəhudilik   |              |                |             |
| Xristianlıq |              |                |             |
| İslam       |              |                |             |

İslam dininə görə, ilk insan olan Hz. Adəm eyni zamanda həm də ilk peyğəmbərdir. Hz. Adəmdən Hz. İsa qədər bütün peyğəmbərlər insanlara Allahın bir olduğunu və ona necə ibadət ediləcəyini təbliğ etmişlər. Mənbələrə görə, səməvi dinlərdən yəhudilik Hz. Musa, xristianlıq isə Hz. İsa tərəfindən insanlara çatdırılmışdır.

Son olaraq Allah-taala bütün insanları yenidən xəbərdar etmək üçün onlara Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) vasitəsilə islam dinini göndərmişdir.

\*Vəhy – fikrin, hökmün Allah tərəfindən Peyğəmbərə verilməsi

Bu, Qurani-Kərimdə “əl-Maidə” surəsinin üçüncü ayəsində belə ifadə edilmişdir:

Hazırda dünya əhalisinin təqribən 1,2 milyardı islam dininə etiqad edir. İslam dini səmavi dinlərin sonuncusu hesab olunur və Allah tərəfindən göndərilən peyğəmbərləri və kitabları təsdiq edir. İslam sülh, barışıq, bərabərlik və yardımlaşma dinidir.



*Biz həm özümüzə nazil olana (Qurani-Kərim), həm də sizə nazil olana (Tövrat və İncil) inanırıq. Bizim də Allahımız, sizin də Allahınız birdir. Biz yalnız Ona təslim olanlarıq.*

**(Qurani-Kərim)  
“əl-Ənkəbut” surəsi**

Qeyri-səmavi dinlər isə Allah tərəfindən göndərilməyib, insanlar arasında təşəkkül tapan dinlərdir. Buddizm dünyada yayılmış üç ümumbəşəri dinin – buddizm, xristianlıq və islam ən qədimidir. Əsasən Cənub, Cənub-Şərqi və Şərqi Asiya ölkələrində, müasir dövrdə isə buddizm Çində, Hindistanda və Tailandda yayılmışdır.

Zərdüştlük bir vaxtlar Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Hindistanda geniş yayılmış bir din olmuşdur.



1. Dinləri qruplaşdırın.

buddizm, yəhudilik, zərdüştlük, islam, xristianlıq

| Səmavi dinlər | Qeyri-səmavi dinlər |
|---------------|---------------------|
|               |                     |

2. İslam dinində ən çox bəyəndiyiniz xüsusiyyətləri seçin və əsaslandırın.

3. Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) etimlə əlaqəsi olan kəlamlarını toplayın və dəftərinizdə yazın.

4. Səmavi və qeyri-səmavi dinlərə aid məlumat toplayın.



*Bütün dinlərdə olduğu kimi, səmavi dinlərin də oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur. Bunu şəkillərə əsasən demək mümkündürmü?*



Uca Yaradanın tək olmasını qəbul etmək, yalnız Allahdan kömək diləmək, qəza və qədərə inanmaq bütün səmavi dinlərin oxşar cəhətləridir.

Allah-taala insanları yer üzündə nizamlı yaşamağa, bir-biri ilə gözəl rəftar etməyə, onları Yaradanı tanımağa, xeyirxah olmağa, yaxşı işlər görməyə, yalan danışmamağa, valideynlərə və özündən böyüklərə hörmət etməyə çağırır.

İslam dini yəhudilik və xristianlıq dinlərindən sonra yaranmışdır və sonuncu dindir. Allahın təklisini qəbul etmək (*kəlməyi-şəhadət*), gündə 5 vaxt (*dəfə*) *namaz* qılmaq, *Ramazan* ayında *oruc* tutmaq, *zəkat* vermək və *Həcc* ziyarətinə getmək islam dininin vacib şərtləridir.

“ İki xislət  
heç vaxt müsəlmanın  
qəlbinə daxil olmaz: biri  
xəsislik, digəri isə bədxasiyyətlik.  
Xəsisliklə iman heç  
vaxt bir qəlbə yerləşməz.

**Məhəmməd peyğəmbər**  
(s.ə.s)

Yəhudilikdə Allaha ibadət kimi *səhər* və *axşam dua* oxunur. Şənbə günü heç bir iş görülmür, oruc pəhriz şəklindədir.



Müsəlmanlar Ramazan ayında oruc tuturlar. Sınıf yoldaşlarınızla oruc tutanların hansı qaydalara əməl etməli olduqlarını müzakirə edin.

Xristianlığa görə, insan dünyaya günahkar olaraq gəldiyi üçün vaftiz (xaç suyuna salınma) olunur. İnsanlar öz günahlarından təmizlənmək üçün kilsəyə müraciət edir və keşiş onların günahlarını bağışlayır. Xristianlar kilsədə *həftədə bir dəfə* – bazar günü dualar oxuyurlar.

*Ey iman gətirənlər!  
Heç bir şeydə (əməllərinizlə)  
Allahı və onun elçisini  
qabaqlamayın. Allahdan qorxun!  
Çünki Allah Eşidən və Biləndir!*

**(Qurani-Kərim)**  
**“əl-Hucurat” surəsi**



1. Hansı sırada qeyri-səməvi dinlər göstərilmişdir? Bu dinlərin fərqli xüsusiyyətləri haqqında məlumat toplayın.

- a) islam, xristianlıq, yəhudilik
- b) şamanlıq, yəhudilik, islam
- c) buddizm, xristianlıq, zərdüştlük
- d) buddizm, şamanlıq, zərdüştlük

2. Aşağıdakılardan hansılar doğrudur?

- 1) Dinlər yalnız bir ölkədə yayılmışdır.
- 2) Yəhudiliyə görə, insan dünyaya günahkar olaraq gəlir, vaftiz (xaç suyuna salınma) olunur.

3) Azərbaycanda yalnız müsəlmanlar yaşayırlar.

4) Azərbaycanda tarixən şamanlıq və zərdüştlük kimi çoxəllahlı dinlər yayılmışdır.

5) Müsəlmanlar və yəhudilər oruc tuturlar.

- a) 1, 2, 4    b) 2, 3, 4    c) 2, 4, 5    d) 4, 5

3. Aşağıdakılardan hansı islam dininə aiddir?

- 1. Gündə 5 dəfə namaz qılmaq.
  - 2. Kilsədə ibadət etmək.
  - 3. Həcc ziyarətinə getmək.
  - 4. Ramazan ayında oruc tutmaq.
  - 5. Günahlardan təmizlənmək üçün keşişə müraciət etmək.
- a) 2, 3, 5    b) 1, 3, 4    c) 1, 3, 5    d) 1, 2, 3    e) 3, 4, 5

LAYİHƏ



## İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

### Azərbaycan dilində

1. Ayna Uşaq Ensiklopediyası, Bakı, 2002
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2018
3. E.Kərimov, B.Osmanov. "İqtisadi nəzəriyyə". Bakı, 2004
4. Ekoloji siyasət. Bakı, 2008
5. Fövqəladə hadisələrin təsnifatı (məlumat kitabı). Bakı, 2001
6. Qurani-Kərim (Tərcüməçilər: akad. Ziya Bünyadov və prof. Vəsim Məmmədliyəv), 2011
7. Məqsud Qasımov. "Sağlam həyat tərzı uğrunda". Bakı, 2005
8. N.Əkbərov. "Ailə və cəmiyyətdə əxlaq və davranış qaydaları". "Bərəkət" nəşriyyatı, 2010
9. N.Əkbərov. "Məktəbdə əxlaq və davranış qaydaları". "Bərəkət" nəşriyyatı, 2010
10. "Özünə və başqalarına kömək etməyi bacar" (Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi), Bakı, 2004
11. Rəmil Əliyev. "İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi". Bakı, 2002
12. Rəfiqə Əliyeva, Qara Mustafayev, Səvinc Hacıyeva. "Ümumi ekologiya". Bakı, 2004
13. S.C.Əliyev, H.M.Hacıyeva, N.C.Mikayılzadə. "Tibbi biliklərin əsasları". Bakı, 2004
14. S.Tağıyeva və b. "Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil". Müəllimlər üçün tədris vəsaiti. (V–IX siniflər). Bakı, 2006
15. Ş.Ə.Topçiyeva, R.T.Qəndilov, S.Ş.Tağıyeva, Ş.Ə.Qocayev, G.N.Hacıyeva, N.Ə.Məmmədova, A.T.Hacıyeva və b. "Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil", Çapağlu, 2007
16. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2009

### Türk dilində

17. Delius, Harald. "Etik, Günümüz Felsefe Disiplinleri", D.Özlem, İstanbul

## Rus dilində

18. Коробкин В.И., Передельский Л.В. «Экология». – Ростов н/Д: Феникс, 2000
19. Новиков Ю.В. «Природа и человек». – М.: Просвещение, 1991
20. Щепанская Т.Б. «Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв.». М.: Индрик, 2003

## İnternet resursları

21. [http://www.clb.az/files/mv/Menevi\\_irs.pdf](http://www.clb.az/files/mv/Menevi_irs.pdf)
22. [http://multiculturalism.preslib.az/az\\_a3.html](http://multiculturalism.preslib.az/az_a3.html)
23. <http://www.ebooks.az/view/rOeXAGZE.pdf>
24. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/17.html>
25. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/news/606.html>
26. <http://miqrasiya.nakhchivan.az/en/images/stories/konvensiyalar/7.pdf>
27. <http://azhumanrights.az/fondumuz/>
28. <http://scfwca.gov.az/>
29. <http://www.fhn.gov.az/?aze/menu/20>
30. <http://www.fhn.gov.az/index.php?aze/pages/150>
31. <http://www.dyp.gov.az/?/az/content/188/>
32. <http://www.fhn.gov.az/?aze/menu/26/348>

**LAYİHƏ**

**LAYIHƏ**

## Əziz məktəbli!

Bu dərs Azərbaycan dövləti tərəfindən  
bir dərs ilində istifadə üçün verilir.

O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri  
qazanmaq üçün sənə yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq  
onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli  
saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli  
yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə etsin

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

